

ПРИВАТНЕ АКЦІОНЕРНЕ ТОВАРИСТВО
«ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«МІЖРЕГІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ»
Навчально-науковий інститут психології та соціальних наук
Кафедра психології

Солдатенко Єлизавета Геннадіївна
(прізвище, ім'я, по батькові здобувача в називному відмінку)

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
на тему: «Роль сім'ї у формуванні особистості дітей молодшого
шкільного віку»

Група ІНЗ-9-22-Б1ПС(4.0д)
Спеціальність: 053 Психологія
Освітня програма: «Психологія»
Рівень вищої освіти: перший (бакалаврський)

*Кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень.
Використання ідей, результатів, текстів інших авторів мають посилання
на відповідне джерело*

(підпис)

Солдатенко Є.Г.
(прізвище та ініціали)

Науковий керівник
ст. викл., Маклюк О.В.

(посада, науковий ступінь, вчене звання, прізвище та ініціали)

(підпис)

Київ 2026 р.

ПРИВАТНЕ АКЦІОНЕРНЕ ТОВАРИСТВО
 «ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
 «МІЖРЕГІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ»
 ПІВНІЧНОУКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ ІМЕНІ ГЕРОЇВ КРУТ
 Навчально-науковий інститут психології та соціальних наук
 Кафедра психології

Рівень вищої освіти: перший (бакалаврський) рівень
 Ступінь вищої освіти: бакалавр
 Галузь знань: 05 СОЦІАЛЬНІ ТА ПОВЕДІНКОВІ НАУКИ
 Спеціальність: 053 ПСИХОЛОГІЯ
 Освітньо-професійна програма: «ПСИХОЛОГІЯ»
 Освітня кваліфікація: бакалавр з психології

Завдання на кваліфікаційну роботу здобувача

Солдатенко Єлизавета Геннадіївна
 (прізвище, ім'я, по батькові)

1. Тема кваліфікаційної роботи:

Роль сім'ї у формуванні особистості дітей молодшого шкільного віку

Керівник кваліфікаційної роботи

старший викладач

(посада, науковий ступінь, вчене звання)

Маклюк Олег Володимирович

(прізвище, ім'я, по батькові)

2. Термін подання студентом кваліфікаційної роботи на попередній захист 08.05.2026 року

3. Вихідні дані до кваліфікаційної роботи (рекомендовані науковим керівником та відповідним методичним забезпеченням (окремі аспекти роботи, обсяги роботи): здійснити теоретичний аналіз проблеми формування особистості молодшого школяра в сім'ї; проведено емпіричне дослідження ролі сім'ї в становленні особистості молодшого школяра; розроблено шляхи посилення ролі батьків у процесі формування особистості учні молодшого шкільного віку, а також розглянути основні психологічні підходи до проблеми гармонізації дитячо-батьківських стосунків.

4. Необхідний графічний та аналітичний матеріал за темою дослідження:

рисунки, таблиці, графіки, формули, розрахунки.

5. Календарний план виконання кваліфікаційної роботи

№ п/п	Назва етапів виконання кваліфікаційної роботи	Строки виконання		Примітки
		Планові	Фактичні	
1	2	3	4	5
	Вступ	02.02.26 – 15.02.26		
	Розділ 1.	16.02.26- 16.03.26		
	Розділ 2.	17.03.26– 20.04.26		

	Висновки	До 30.04.2026		
--	----------	---------------	--	--

6. Дата видачі завдання 02.02.2026 р.

Здобувач (ка) _____
(підпис)

_____ Солдатенко Є. Г. _____
(прізвище та ініціали)

Науковий керівник _____
(підпис)

_____ Маклюк О.В. _____
(прізвище та ініціали)

АНОТАЦІЯ

Єлизавета Солдатенко. «Роль сім'ї у формуванні особистості дітей молодшого шкільного віку» – Рукопис.

Кваліфікаційна робота на здобуття першого (бакалаврського) рівня вищої освіти – Північноукраїнський інститут імені Героїв Крут ПрАТ «ВНЗ «МАУП». – Київ, 2026.

Актуальність теми дослідження полягає в тому, що необхідність дослідження ролі сім'ї у формуванні особистості дітей молодшого шкільного віку зумовлена тим, що саме сім'я виступає першим і найважливішим соціальним середовищем, у якому закладаються основи моральних цінностей, поведінкових норм, емоційної сфери та соціальних навичок дитини. У сучасних умовах суспільних трансформацій, змін у системі виховання, зростання впливу інформаційного середовища та психологічних викликів особливого значення набуває сімейне виховання як визначальний чинник гармонійного розвитку молодшого школяра. Саме в цей віковий період активно формується самооцінка, характер, ставлення до навчання, спілкування та навколишнього світу, тому від особливостей сімейних взаємин, стилю виховання та психологічного клімату в родині значною мірою залежить становлення особистості дитини. Це зумовлює необхідність глибокого вивчення впливу сім'ї на розвиток молодших школярів.

Мета роботи: теоретичне обґрунтування та емпіричне дослідження впливу сім'ї на формування особистості дітей молодшого шкільного віку задля підвищення ефективності цього процесу та гармонізації дитячо-батьківських стосунків.

У кваліфікаційній роботі були використані наступні методи дослідження: теоретичні методи дослідження – вивчення та аналіз психологічної, а також педагогічної та методичної літератури, поступове узагальнення одержаної інформації задля дослідження сутності, основного змісту поняття «виховання дітей молодшого шкільного віку у сім'ї»; емпіричні методи дослідження - психологічне спостереження, метод експертних оцінок, а також проєктивна методика «Кінетичний малюнок сім'ї», психологічна бесіда задля виявлення відмінностей у процесі формування особистості дітей молодшого шкільного віку у сім'ї, тест-опитувальник «Дитячо-батьківські стосунки».

Ключові слова сім'я, молодший шкільний вік, особистість, сімейне виховання, дитячо-батьківські стосунки, стилі виховання, соціалізація.

ANNOTATION

Elizaveta Soldatenko. «The role of the family in shaping the personality of primary school children».

Qualifying work for obtaining the second (master's) level of higher education - North Ukrainian Institute named after Heroes Krut PJSC «Interregional Academy of Personnel Management»- Kyiv, 2026.

The relevance of the research topic lies in the fact that the need to study the role of the family in shaping the personality of primary school children is

determined by the fact that the family is the first and most important social environment in which the foundations of moral values, behavioral norms, the emotional sphere, and social skills of the child are formed. In the context of contemporary societal transformations, changes in the education system, the growing influence of the information environment, and psychological challenges, family upbringing becomes a crucial factor in the harmonious development of a primary school child. During this age period, self-esteem, character, attitudes toward learning, communication, and the surrounding world are actively developing; therefore, the formation of the child's personality largely depends on the nature of family relationships, parenting style, and the psychological climate within the family. This necessitates a thorough study of the influence of the family on the development of primary school children.

The purpose of the work: the theoretical substantiation and empirical study of the influence of the family on the formation of the personality of primary school children aimed at improving the effectiveness of this process and harmonizing parent–child relationships..

In this work, the following **methods of research** were used: theoretical research methods include the study and analysis of psychological, pedagogical, and methodological literature, as well as the gradual generalization of the obtained information in order to explore the essence and main content of the concept of “family upbringing of primary school children.” Empirical research methods include psychological observation, the method of expert evaluation, the projective technique “Kinetic Family Drawing,” and psychological interviewing aimed at identifying differences in the process of personality formation of primary school children within the family, as well as the questionnaire test «Parent–Child Relationships».

Keywords: *family, primary school age, personality, family upbringing, parent–child relationships, parenting styles, socialization.*

ЗМІСТ

ВСТУП.....	7
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ	
ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ У СІМ'І	11
1.1 Поняття особистості та процес її формування	11
1.2 Вікові особливості психічного розвитку особистості дітей	
молодшого шкільного віку	21
1.3 Роль сім'ї у вихованні особистості молодшого школяра	29
Висновки до першого розділу.....	35
РОЗДІЛ 2 ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЛІ СІМ'І В ПРОЦЕСІ	
ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ ДИТИНИ МОЛОДШОГО	
ШКІЛЬНОГО ВІКУ	37
2.1 Методика та процедура дослідження	37
2.2 Аналіз одержаних результатів дослідження ефективності	
дитячо-батьківських стосунків	40
2.3 Аналіз конфліктної взаємодії батьків із дітьми молодшого	
шкільного віку	50
2.4 Шляхи посилення ролі батьків у процесі формування	
особистості дитини у молодшому шкільному віку	59
2.5 Урахування основних психологічних підходів до проблеми	
забезпечення гармонізації дитячо-батьківських стосунків	65
Висновки до другого розділу.....	74
ВИСНОВКИ.....	76
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	82

ВСТУП

Актуальність теми. Родина є першим середовищем, у якому зароджуються базові риси особистості дитини, а також основою духовного, соціального й економічного поступу суспільства. Саме сімейне виховання визначає початковий етап становлення дитини як особистості. Це підтверджується положеннями ст. 59 Закону України «Про освіту», де зазначено, що батьки або особи, які їх замінюють, повинні систематично піклуватися про фізичне та психічне благополуччя дітей, забезпечувати умови для розвитку їхніх природних задатків, сприяти отриманню освіти у закладах навчання або організовувати якісну домашню освіту відповідно до встановлених державних вимог.

Родина завжди відображає особливості певного історичного етапу розвитку суспільства, його економічні умови, моральні орієнтири та духовні суперечності. Саме тому сучасні соціально-економічні зміни, демографічні труднощі, політичні кризи та культурні трансформації безпосередньо впливають на функціонування сім'ї, нерідко посилюючи процеси її дестабілізації.

Сім'я залишається провідним соціальним інститутом, який найбільше впливає на становлення особистості дитини. Позитивний виховний ефект має така родина, де дитина почувається повноправною частиною сімейного колективу, відчуває любов, підтримку, має визначені права та обов'язки, а її потреби сприймаються з повагою і розумінням. У такому середовищі діти високо цінують батьківські поради, підтримку та орієнтуються на особистий приклад дорослих.

Сприятлива атмосфера в родині сприяє формуванню врівноваженої, доброзичливої, чуйної особистості, здатної до співпереживання, оптимізму, дружби та дотримання моральних норм.

У сучасному суспільстві значення сім'ї як важливого чинника виховання і розвитку особистості постійно посилюється. Для більшості

людей вона залишається життєво необхідним осередком, що забезпечує психологічний захист, стабільність і виконує ключові соціальні функції. Водночас суспільні суперечності ускладнюють процес родинного виховання та породжують нові проблеми.

Таким чином, наукова актуальність цієї проблематики, а також її практичне значення у сфері психології зумовили вибір теми дослідження

Стан дослідження проблеми. Дослідженням різних аспектів впливу сім'ї на процес формування особистості дітей молодшого шкільного віку займалася значна кількість вітчизняних та закордонних науковців та практиків, серед яких варто виділити наступних: Аршава І.Ф., Бушанський В.В., Галушко С.М., Гречановська О. В., Гуд Г. О., Завгородня О.В., Коновальчук І.М., Крупник Г.А., Максименко С. Д., Маценко Ж.М., Молчанюк О. В., Москаленко В.В., Москалець В.П., Носенко Е.Л., Прищак М. Д., Сердюк Л.З., Столяренко О. Б., Турбан В.В., Халько М. С., Чала Ю. М., Шахрайчук А. М., Шевцова Г. Г. тощо.

Метою кваліфікаційної роботи є теоретичне обґрунтування та емпіричне дослідження впливу сім'ї на формування особистості дітей молодшого шкільного віку задля підвищення ефективності цього процесу та гармонізації дитячо-батьківських стосунків.

Об'єктом дослідження є процес формування особистості дітей молодшого шкільного віку.

Предмет дослідження – психологічні особливості впливу сім'ї, стилів сімейного виховання та дитячо-батьківських стосунків на становлення особистості дітей молодшого шкільного віку.

Завданнями даної кваліфікаційної роботи є наступні:

- вивчити теоретичні основи дослідження проблем формування особистості дітей молодшого шкільного віку в сім'ї;
- здійснити емпіричне дослідження ролі сім'ї в становленні особистості дітей молодшого шкільного віку;
- показати конфліктну взаємодію батьків з дітьми молодшого шкільного

віку;

- запропонувати шлях посилення ролі батьків у процесі формування особистості дітей молодшого шкільного віку.

Методи дослідження, що були використані у роботі:

- теоретичні методи дослідження – вивчення та аналіз психологічної, а також педагогічної та методичної літератури, поступове узагальнення одержаної інформації задля дослідження сутності, основного змісту поняття «виховання дітей молодшого шкільного віку у сім'ї»;

- емпіричні методи дослідження - психологічне спостереження, метод експертних оцінок, а також проективна методика під назвою «Кінетичний малюнок сім'ї», психологічна бесіда задля виявлення відмінностей у процесі формування особистості дітей молодшого шкільного віку у сім'ї, тест-опитувальник В.В. Столін та А.Я. Варга «Дитячо-батьківські стосунки».

Теоретичну основу проведеного дослідження становлять наукові праці вітчизняних і зарубіжних психологів, педагогів та соціологів, присвячені проблемам сімейного виховання, дитячо-батьківських взаємин і формування особистості дитини молодшого шкільного віку. Важливе значення мають концептуальні положення щодо ролі сім'ї як провідного соціального інституту у становленні особистості, психологічних особливостей розвитку дітей молодшого шкільного віку, впливу стилів сімейного виховання на емоційний, соціальний і моральний розвиток дитини. Теоретичним підґрунтям роботи також є положення про закономірності психічного розвитку особистості, значення сімейного мікроклімату, батьківського авторитету та характеру міжособистісних взаємин у родині для гармонійного розвитку молодшого школяра..

Інформаційною основою дослідження становлять законодавчі та нормативно-правові акти України у сфері освіти й сімейного виховання, зокрема Закон України «Про освіту», наукові праці вітчизняних і зарубіжних учених із психології, педагогіки та соціології, матеріали періодичних наукових видань, монографії, дисертаційні дослідження, навчально-

методична література, а також результати власного емпіричного дослідження особливостей впливу сім'ї на формування особистості дітей молодшого шкільного віку. Сукупність зазначених джерел забезпечила ґрунтовність, достовірність і наукову обґрунтованість отриманих результатів.

Новизна одержаних результатів дослідження: поглиблення теоретичного розуміння ролі сім'ї у формуванні особистості дітей молодшого шкільного віку, уточнення особливостей впливу стилів сімейного виховання та дитячо-батьківських взаємин на особистісний розвиток молодших школярів. У роботі набули подальшого розвитку положення щодо значення сімейного мікроклімату, емоційної підтримки та виховних стратегій батьків у становленні моральних, соціальних і психологічних якостей дитини.

Практична цінність дослідження полягає у визначенні ефективних шляхів гармонізації сімейного виховання та оптимізації дитячо-батьківських стосунків з метою забезпечення повноцінного розвитку особистості молодшого школяра..

Структура кваліфікаційної роботи визначена метою роботи, викладеними вище завданнями роботи. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел, котрий нараховує 61 джерело. Обсяг кваліфікаційної роботи становить 86 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ У СІМ'Ї

1.1 Поняття особистості та процес її формування

Проблема особистості та закономірностей її формування є однією з центральних у сучасній психологічній та педагогічній науці, оскільки саме особистість виступає основною одиницею соціального буття людини, визначає її поведінку, систему цінностей, ставлення до себе та навколишнього світу.

«Психологія може звертатись до найрізноманітніших проявів психічної активності, досліджувати імовірні форми поведінки, витoki уявлень і переконань, однак усі ці та будь-які інші аспекти являють собою грані цілісності, якою є особистість» [10, с. 4].

У науковій літературі поняття «особистість» розглядається як складне багаторівневе утворення, що включає біологічні, психологічні та соціальні компоненти, які взаємодіють між собою та забезпечують цілісність індивіда. Вивчення процесу формування особистості дозволяє глибше зрозуміти механізми розвитку людини, чинники, що впливають на становлення її індивідуальності, а також визначити умови гармонійного розвитку.

«Особистість – соціально-психологічна сутність людини, яка формується внаслідок засвоєння індивідом суспільних форм свідомості і поведінки, суспільно-історичного досвіду людства» [33, с. 21].

Особливого значення дослідження проблеми особистості набуває у контексті сучасних суспільних змін, коли зростає вплив соціального середовища, інформаційних технологій та нових форм комунікації на процес становлення людини. У таких умовах важливо визначити, яким чином відбувається формування особистості, які фактори відіграють провідну роль та як забезпечити її гармонійний розвиток. Саме тому питання особистісного

становлення є актуальним як для психології розвитку, так і для педагогіки, соціальної психології та суміжних наук.

Погоджуємося з думкою О. Б. Столяренко, що «...проблема особистості – одна з найважливіших проблем, яка хвилювала людей як у глибоку давнину, так і в наш час. Людина, будучи частиною природи, вершиною розвитку органічного світу, водночас виступає в унікальній і неповторній формі як суб'єкт діяльності і спілкування, вона – будівничий і перетворювач соціального і предметного світу, творець духовних і матеріальних цінностей...» [38, с. 5].

У психологічній науці особистість розглядається як системна якість індивіда, що формується у процесі соціалізації та діяльності. Вона включає систему мотивів, потреб, установок, цінностей, а також особливості емоційно-вольової та когнітивної сфер.

«Особистість – це форма існування психіки людини, яка являє собою цілісність, здатну до саморозвитку, самовизначення, свідомої предметної діяльності і саморегуляції, та має свій унікальний і неповторний внутрішній світ» [52, с. 115].

Значний внесок у розуміння природи особистості зробили такі вчені, як Л. С. Виготський, О. М. Леонтьєв, С. Л. Рубінштейн, які підкреслювали соціальну зумовленість її розвитку та провідну роль діяльності у цьому процесі. Згідно з їхніми науковими положеннями, особистість не є вродженим утворенням, а формується поступово під впливом соціального середовища та власної активності індивіда.

«Особистість – це людина, якій притаманна суспільна природа в якості понятійних знань, трудових, пізнавальних, комунікативних, ігрових умінь і навичок та спрямованості (ціннісних орієнтацій, світогляду, переконань, віри); суб'єкт свідомого відображення світу та регулювання свого життя в ньому» [24, с. 8].

Особистість, як відомо, характеризують конкретні ознаки. Подані на рисунку 1.1.

Рис. 1.2 – Основні ознаки особистості

Особистість як об'єкт наукового пізнання є предметом дослідження багатьох дисциплін, що вивчають людину. У філософській науці вона трактується як цілісна сукупність суспільних відносин. Філософське осмислення проблеми особистості пов'язане з визначенням її місця в системі суспільного буття.

У соціологічному підході особистість розглядається як стабільна система соціально значущих характеристик, що відображають індивіда як продукт суспільного розвитку та забезпечують його включення у систему соціальних взаємодій через діяльність і комунікацію.

У загальнопсихологічному розумінні особистість виступає як інтегруюче ядро психіки, яке поєднує різні психічні процеси та забезпечує узгодженість і стабільність поведінкових проявів індивіда.

Диференціальна психологія зосереджується на вивченні

індивідуальних психологічних відмінностей між людьми та їхніх особистісних особливостей. Соціальна психологія досліджує статусні позиції та рольову поведінку особистості в різних соціальних групах, її самосприйняття в межах цих ролей, установки, міжособистісні зв'язки та взаємодію у спільній діяльності.

Вагомий внесок у розвиток загальної теорії особистості роблять також педагогічна, вікова, етнопсихологія, психологія праці та психологія розвитку, а також інші суміжні галузі знань [38, с. 9].

Психологія особистості вивчає рушійні фактори та умови її становлення, етапи розвитку індивіда й індивідуальності, структуру особистості, індивідуальні властивості та їх роль у розвитку, особливості соціо- та персоногенезу, а також різні теоретичні підходи й методи дослідження цієї проблематики.

У сучасній психологічній науці виокремлюють три основні напрями дослідження особистості: біогенетичний, соціогенетичний і персоногенетичний, які ґрунтуються на різних уявленнях про співвідношення спадкових і середовищних чинників розвитку.

Представники біогенетичного напрямку зосереджують увагу на людині як індивіді, який має природні анатомо-фізіологічні властивості (задатки, темперамент, стать, біологічний вік, особливості нервової системи, потреби, потяги тощо), що проходять стадії дозрівання відповідно до генетично зумовлених програм розвитку в онтогенезі.

Соціогенетичний підхід спрямований на аналіз процесу соціалізації, засвоєння соціальних норм і ролей, формування ціннісних орієнтацій, соціальних установок та соціального характеру особистості як члена певної спільноти.

У центрі персоногенетичного напрямку знаходяться проблеми активності, самосвідомості, творчого потенціалу особистості, становлення «Я-концепції», внутрішніх конфліктів мотивів, розвитку індивідуальних здібностей, самореалізації, особистісного вибору та пошуку життєвого сенсу.

Особливе значення для психології особистості має культурно-історичний та системно-діяльнісний підхід, у межах якого природні властивості людини розглядаються як передумови розвитку, що набувають особистісного змісту в процесі життєдіяльності. Соціокультурне середовище при цьому виступає джерелом розвитку, а не прямим детермінантом поведінки.

Провідну роль у становленні особистості відіграють діяльність і спілкування, через які відбувається засвоєння культурного досвіду. У межах цього підходу особистість визначається як відносно стійка система психічних властивостей, що формується в процесі включення індивіда у систему міжособистісних відносин.

«Особистість – історичний феномен. Це означає, що тільки на певному етапі розвитку соціуму наукова думка й культура загалом починають виокремлювати, по суті, бачити «особистість», проводячи розрізнення особистість – не-особистість» [10, с. 32].

Унікальність, тобто індивідуальна неповторність кожної конкретної особистості вирішально-визначальним чином визначається, трьома основними чинниками, поданими на рисунку 1.2.

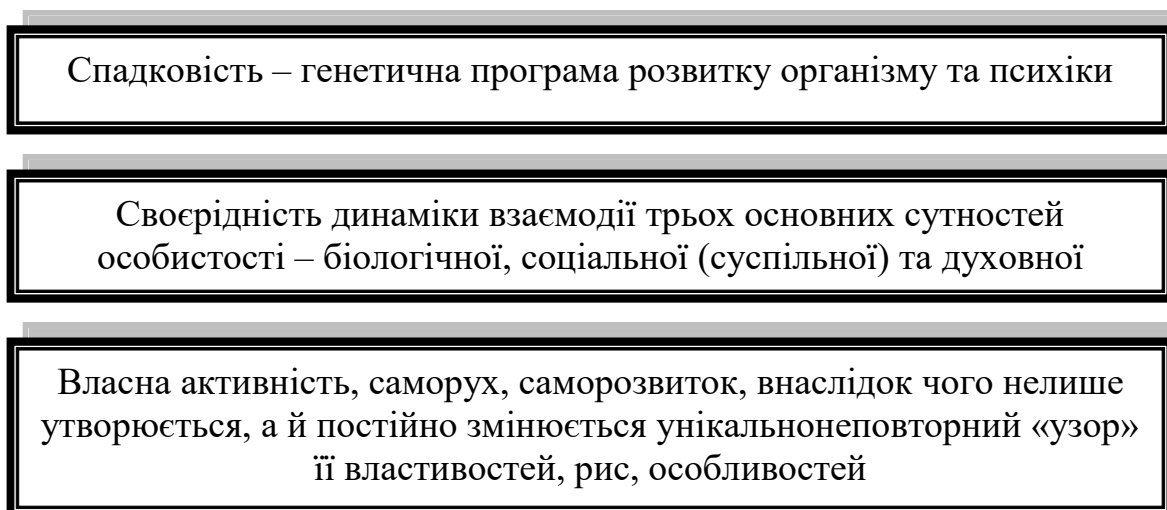

Рис. 1.2 - Вирішально-визначальні чинники унікальності особистості

Як зазначає В. П. Москалець «...цілісність особистості охоплює всі без

виключення структури та функції її тіла й душі (психіки). Притім, у кожної людини ця цілісність своя, унікальна, в чомусь так чи інакше схожа на інших, а в чомусь відмінна...» [34, с. 10].

Властивість принципової незавершеності є характерною для особистості впродовж усього життєвого шляху. У ситуаціях прийняття складних і відповідальних рішень поведінка людини часто не піддається точному прогнозуванню, оскільки ні сама особистість, ні оточення не мають повного уявлення про глибинні ресурси та потенціал її індивідуально-психологічних якостей. Особистісний розвиток не має остаточної межі й продовжується протягом усього життя, залишаючись відкритим процесом становлення. Попри те, що дана властивість ще недостатньо досліджена, її врахування є необхідним у наукових дослідженнях, освітньому процесі та практичній психологічній діяльності.

Здатність до саморегуляції поведінкових проявів поступово формується в онтогенезі. На ранніх етапах розвитку основним механізмом психічної регуляції виступає підтримання емоційної рівноваги, що забезпечується переважно несвідомими процесами базального емоційного регулювання, спрямованими на створення комфортного та позитивного емоційного стану дитини. З віком відбувається поступовий перехід до свідомих форм самоконтролю, серед яких провідну роль відіграють вольові процеси та здатність до вольових зусиль.

Процес формування особистості є складним і тривалим, він охоплює всі етапи життя людини, починаючи з раннього дитинства. У цьому процесі важливу роль відіграють сім'я, освітні заклади, групи однолітків, засоби масової інформації та інші соціальні інститути. Особливо значущим є ранній і молодший шкільний вік, коли закладаються основи моральних норм, формуються базові риси характеру, самооцінка, ставлення до навчання та соціальної взаємодії. У цей період дитина активно засвоює соціальний досвід, переймає моделі поведінки дорослих та формує власну систему цінностей.

Психічний розвиток можна описати через низку характерних особливостей. Насамперед йому властиві суперечності, що охоплюють як внутрішні процеси психіки індивіда, так і взаємодію особистості із соціальним середовищем; при цьому зовнішні впливи відіграють первинну роль, поступово інтеріоризуючись і перетворюючись на внутрішні психічні утворення, які стимулюють подальший розвиток психіки. Важливою рисою є неперервність психічного розвитку, хоча можливі винятки у вигляді затримок розвитку [33, с. 87].

Разом із тим розвиток має дискретний характер, оскільки умовно поділяється на вікові етапи, кожен з яких відзначається специфічними психологічними особливостями. Йому також притаманна незворотність, що проявляється у переважанні прогресивних змін, тоді як регресивні можуть виступати як форма психологічного захисту (за З. Фрейдом). Психічний розвиток характеризується тісним взаємозв'язком психічних, фізичних, соціальних і фізіологічних процесів.

Окремо слід відзначити нерівномірність розвитку різних компонентів психіки залежно від віку, а також поступовий перехід від нижчих рівнів психічної організації до вищих форм. Процес розвитку має своєрідний «спіралеподібний» характер, за якого відбувається повторення окремих етапів на якісно новому рівні. Важливим є також взаємозв'язок кількісних і якісних змін психіки, а сам розвиток відбувається планомірно та з дотриманням принципу наступності.

Важливим механізмом формування особистості є соціалізація, яка передбачає процес засвоєння індивідом соціальних норм, ролей і культурних цінностей суспільства. Соціалізація здійснюється через взаємодію з оточенням і супроводжується розвитком самосвідомості, здатності до саморегуляції та самостійного вибору. Успішність цього процесу значною мірою залежить від умов, у яких перебуває дитина, зокрема від характеру сімейного виховання та психологічного клімату в родині.

Окрему увагу у вивченні формування особистості слід приділяти

внутрішнім психологічним факторам, таким як

- темперамент,
- задатки,
- індивідуальні особливості нервової системи тощо.

Вони створюють природну основу розвитку, однак не визначають особистість повністю. Провідну роль відіграє соціальне середовище, яке або сприяє розкриттю потенціалу дитини, або може його обмежувати. Саме взаємодія біологічного та соціального чинників забезпечує унікальність кожної особистості.

Розглядаючи вікову динаміку становлення особистісних характеристик, дослідники використовують поняття диференційних змін, які відображають типові особливості певної вікової групи та можуть розглядатися як закономірні. Поряд із цим застосовується поняття стабільності риси, під яким зазвичай розуміють відносну сталість індивідуальних відмінностей у межах конкретної характеристики. Чим менше змінюється вираженість певної риси між індивідами, тим більш стабільною вона вважається.

Водночас слід враховувати, що стабільність у цьому контексті не характеризує окрему особистість, а стосується групових показників, оскільки можливі ситуації, коли середній рівень прояву риси в популяції залишається незмінним, хоча окремі індивіди демонструють істотні зміни. Саме тому для уникнення термінологічних непорозумінь стабільність риси доцільно розуміти як сталість міжіндивідуальних відмінностей у межах однієї вікової групи. Такий різновид явища інколи визначають як нормативну стабільність.

«Міжіндивідуальні розбіжності можуть мати місце завдяки психологічним станам, які є нестабільними навіть на протязі короткого періоду часу і можуть змінюватись протягом днів і навіть годин» [2, с. 40].

Отже, риси особистості, які зберігають сталість протягом відносно короткого проміжку часу, наприклад кількох тижнів, не заперечують можливості їх тривалого збереження впродовж багатьох років.

Розвиток людини являє собою процес становлення особистості, у ході

якого відбувається вдосконалення її фізичних і духовних можливостей під впливом різноманітних зовнішніх та внутрішніх чинників, як керованих, так і некерованих. Провідне місце серед них займають цілеспрямовані процеси виховання та навчання.

«Розвиток особистості — це складний процес, в якому рівні розвитку постійно змінюються. Розвиток пізнавальних психічних процесів, емоцій і почуттів, волі, потреб, інтересів, ідеалів і переконань, свідомості та самосвідомості, здібностей, темпераменту та характеру, вмінь, навичок і звичок перебуває у складній міжетапній взаємодії» [47].

Даний процес має кілька форм прояву — анатоμο-фізіологічну, психічну та соціальну — і реалізується через взаємодію індивіда з навколишнім середовищем. Його перебіг супроводжується кількісними змінами організму людини, що проявляються у збільшенні або зменшенні окремих фізичних показників, таких як ріст, маса тіла, розвиток органів, м'язова сила тощо. Такі кількісні перетворення зумовлюють появу нових якісних характеристик та зникнення попередніх властивостей. Найбільш інтенсивно ці зміни спостерігаються у пренатальному періоді, коли зародок за короткий час перетворюється на складно організований людський організм.

У сфері психічного розвитку кількісні зміни виражаються у зростанні з віком обсягу навичок, асоціативних зв'язків, знань про навколишній світ, розширенні словникового запасу, розвитку уваги, сприймання, пам'яті, а також у прискоренні реакцій. Розвиток психічних функцій відбувається нерівномірно, чергуючи періоди інтенсивного зростання та уповільнення, що подібно до закономірностей фізичного дозрівання.

Якісні перетворення охоплюють як окремі психічні процеси, так і психіку в цілому. Вони проявляються у зміні способів запам'ятовування та відтворення інформації, формуванні нових уявлень про ситуації, які не були представлені в попередньому досвіді дитини. Також трансформацій зазнають мислення, мовлення, емоційна сфера та потреби. На основі засвоєного

соціального досвіду виникають нові особистісні якості — здатність до самостійної діяльності, самопізнання, розвиток моральних, естетичних та інтелектуальних почуттів, удосконалюються психічні процеси й формуються здібності. Ефективність цього розвитку значною мірою визначається змістом і спрямованістю мотивації навчальної та трудової діяльності.

Поряд із розвитком людини існує близький за змістом процес — формування особистості, провідним чинником якого виступає соціальне середовище.

Формування особистості визначається як процес соціального становлення індивіда, у ході якого він набуває якостей суб'єкта діяльності, члена суспільства та громадянина.

Цей процес забезпечується засвоєнням знань гуманітарного спрямування, виховним впливом сім'ї, освітніх закладів і суспільства, взаємодією з культурними та мистецькими явищами, адаптацією до соціального середовища, участю в громадському житті, а також цілеспрямованою підготовкою до самостійного дорослого існування.

1.2 Вікові особливості психічного розвитку особистості дітей молодшого шкільного віку

Початок навчання у школі — це один із найскладніших періодів у житті кожної сучасної дитини не лише в соціальному чи у психологічному плані, а також у фізіологічному плані.

Як зазначає С.М. Галушко «...школа з перших днів ставить перед дитиною низку завдань, безпосередньо не пов'язаних із попереднім досвідом, вимагає максимальної мобілізації інтелектуальних, емоційних, фізичних резервів, адже перехід від дошкільника до школяра — один із переломних моментів у психічному розвитку дитини...» [44, с. 34].

Молодший шкільний вік відзначається суттєвими змінами у соціальному становищі дитини та трансформацією провідного виду

діяльності. Із початком навчання у школі дитина здобуває не лише нові знання, уміння й навички, а й опановує новий соціальний статус учня. У зв'язку з цим зазнають змін її інтереси, ціннісні орієнтації та загальний спосіб життя.

«Молодший шкільний вік характеризується розвитком важливих психічних процесів: сприйняття, мислення, розвиток і формування мови, уваги, пам'яті, які починають набувати опосередкований характер, стають усвідомленими та вільними» [61, с. 135].

Нова соціальна ситуація розвитку часто супроводжується підвищенням рівнем тривожності, оскільки дитина стикається з невизначеністю щодо вимог педагогів, особливостей організації навчального процесу, правил поведінки в учнівському колективі та інших аспектів шкільного середовища. Це може спричиняти емоційний дискомфорт і потребує значних адаптаційних ресурсів.

Успішність пристосування до шкільного життя на початковому етапі значною мірою визначає подальшу ефективність соціального розвитку дитини. Недостатня готовність до виконання нової ролі школяра може ускладнити процес адаптації навіть за наявності належного рівня інтелектуального розвитку, сформованих знань та практичних умінь.

Важливим аспектом цього періоду є також трансформація системи міжособистісних відносин: змінюється характер взаємодії з батьками, а значущість сімейної прив'язаності поступово доповнюється формуванням нових соціальних зв'язків, зокрема взаємин із учителем, який стає важливою фігурою у розвитку особистості молодшого школяра.

«Віковий період — відрізок життя індивіда, який досягає певного ступеня розвитку і має характерні, відносно стійкі якісні особливості» [43].

Вікова періодизація являє собою умовний поділ цілісного життєвого шляху людини на окремі етапи розвитку, які визначаються відповідно до вікових меж. Розвиток дитини відбувається послідовно через низку взаємопов'язаних періодів, кожен із яких має свої специфічні особливості та

закономірності. Такий процес є природним, закономірним і передбачуваним. Перехід між віковими етапами здійснюється поступово, а повернення до попереднього рівня розвитку є неможливим. Водночас знання закономірностей вікового розвитку дає можливість прогнозувати подальші зміни особистості, зокрема передбачати особливості становлення молодшого школяра на наступних етапах, зокрема в підлітковому віці.

У межах кожного вікового етапу відбуваються як кількісні, так і якісні перетворення психіки, що дає підстави виокремлювати окремі стадії розвитку, які закономірно змінюють одна одну. Таким чином, психічний розвиток людини має послідовний, періодичний і стадійний характер. Усередині окремих стадій можна виділити ще дрібніші часові відрізки — фази, що відображають специфіку розвитку на певному проміжку часу.

Визначення вікових періодів, стадій і фаз має важливе значення для створення ефективної системи навчання та виховання, яка дозволяє максимально реалізувати потенціал дитини на кожному етапі її становлення. Основою для такого поділу виступають суттєві якісні зміни психічного та соціального розвитку особистості впродовж життя.

Особливу роль відіграє розуміння взаємозв'язку між окремими стадіями розвитку, адже знання, уміння й навички, набуті на попередніх етапах, стають підґрунтям для подальшого ускладнення взаємодії особистості із соціальним середовищем.

Проблема вікової періодизації здавна привертала увагу педагогів і психологів. Однією з перших спроб систематизації етапів розвитку людини була концепція Арістотеля, який розглядав розвиток як послідовне розгортання природних можливостей людини та поділяв дитинство на три семирічні періоди: рослинний, тваринний і розумний.

Значний внесок у розвиток уявлень про вікові особливості зробив Ян-Амос Коменський, який обґрунтував принцип природовідповідності навчання. Учений наголошував на необхідності врахування вікових характеристик дітей у процесі виховання та освіти. Його система

передбачала чотири основні періоди розвитку: дитинство, отрочтво, юність і змужнілість.

Сучасна педагогіка використовує різноманітні підходи до вікової періодизації, спираючись на психолого-педагогічні критерії, що враховують рівень розвитку особистості, провідну діяльність, зміст виховання, навчання, а також рівень свідомості та самосвідомості. Біологічною основою цих процесів є анатомо-фізіологічне дозрівання організму, розвиток нервової системи та ендокринних механізмів.

Однією з найбільш обґрунтованих у психології вважається періодизація В. Крутецького, яка охоплює такі етапи: новонародженість, немовлячий період, раннє дитинство, переддошкільний, дошкільний, молодший шкільний, підлітковий вік та період старшокласників. Перехід між окремими віковими етапами нерідко супроводжується кризовими явищами, що відображають складність перебудови психіки та соціальних відносин особистості.

«МОЛОДШИЙ ШКІЛЬНИЙ ВІК— період у житті дитини від 6/7 до 10/11 років, пов'язаний із навчанням у початковій школі та обумовлений особливостями її психічного й фізичного розвитку; період середини та завершення дитинства» [53].

Період життя дитини від шести-семи до одинадцяти років визначається як молодший шкільний вік і є надзвичайно важливим етапом психофізичного та соціального становлення особистості. Саме в цей час відбувається перехід від дошкільного способу життя до систематичного навчання, яке стає провідною діяльністю дитини. Зміна соціального статусу, включення до шкільного середовища та засвоєння нових норм поведінки суттєво впливають на загальний розвиток молодшого школяра.

Фізичний розвиток дітей цього віку характеризується відносною рівномірністю. Поступово збільшуються зріст, маса тіла, удосконалюється діяльність внутрішніх органів, зміцнюється серцево-судинна система, підвищується імунітет. Артеріальна система у дітей має певні вікові

особливості, зокрема ширші судини, що впливає на показники артеріального тиску. Частота серцевих скорочень стає більш стабільною, хоча емоційні переживання та фізична активність можуть істотно впливати на її зміни.

Кістково-м'язова система ще перебуває у стадії активного формування. Через значну кількість хрящової тканини кістки залишаються гнучкими, що створює ризики порушень постави, викривлення хребта або деформацій грудної клітки за несприятливих умов. Саме тому важливого значення набуває контроль за правильною посадкою під час навчання, організацією рухового режиму та проведенням фізичних вправ. Великі м'язи розвиваються швидше, тоді як дрібна моторика кистей рук формується повільніше, що пояснює труднощі першокласників у письмі, координації рухів та швидку втому під час виконання письмових завдань.

Дихальна система молодших школярів також має свої особливості: діти дихають частіше, ніж дорослі, тому для підтримки працездатності важливо забезпечувати належні санітарно-гігієнічні умови, достатню вентиляцію приміщень і перебування на свіжому повітрі. Органи чуття загалом добре розвинені, однак зорова система залишається чутливою до перевантажень. Через високу еластичність кришталика очі легко пристосовуються до різних умов, проте неправильна поза під час читання чи письма може негативно впливати на зір і сприяти розвитку короткозорості [31, с. 121].

Особливо важливими є зміни у функціонуванні нервової системи. Маса головного мозку наближається до показників дорослої людини, активно розвиваються лобні частки, пов'язані з вищими психічними функціями, мовленням, мисленням і самоконтролем. Удосконалення роботи кори великих півкуль забезпечує ускладнення аналітико-синтетичної діяльності, що створює основу для активного інтелектуального розвитку.

У молодшому шкільному віці під впливом навчальної діяльності суттєво змінюються пізнавальні процеси. Сприймання стає більш організованим, довільним і цілеспрямованим. Діти навчаються не лише сприймати об'єкти, а й аналізувати їх, виділяти суттєві ознаки,

встановлювати зв'язки між явищами. Однак у початковий період навчання ще можуть виникати труднощі з точністю сприймання форми, просторових характеристик, написання букв і цифр.

Значних змін зазнає пам'ять. Поряд із мимовільним запам'ятовуванням активно розвивається довільна та логічна пам'ять. Учні поступово оволодівають прийомами осмисленого засвоєння інформації, навчаються аналізувати, групувати, порівнювати матеріал. Попри це, дослівне запам'ятовування залишається поширеним і відіграє позитивну роль у накопиченні словникового запасу, розвитку мовлення та тренуванні довільної пам'яті. У процесі навчання зростає обсяг, точність і продуктивність запам'ятовування.

Уява дитини розвивається від репродуктивних форм до творчої діяльності. Молодші школярі поступово переходять від простого відтворення образів до створення нових уявлень, що сприяє розвитку фантазії, креативності та творчого мислення [45].

Мислення в цей період переважно залишається конкретно-образним, проте дедалі активніше формуються словесно-логічні та абстрактні компоненти. Навчання сприяє розвитку аналізу, синтезу, узагальнення, класифікації, що забезпечує поступовий перехід до більш складних інтелектуальних операцій. Діти цього віку легше засвоюють індуктивні форми міркування, хоча поступово оволодівають і дедуктивними способами мислення.

Соціальний розвиток молодшого школяра також зазнає істотних змін. Формуються нові стосунки з учителями, однолітками, розширюється коло соціальної взаємодії. Дитина вчиться дотримуватися соціальних норм, правил поведінки, виконувати обов'язки, нести відповідальність за результати власної діяльності. Саме в цей період активно формується самооцінка, мотиваційна сфера, моральні якості та основи характеру.

Молодші школярі, як відомо, швидше оволодівають саме індуктивними умовиводами, а не дедуктивними.

У процесі розв'язання пізнавальних завдань, особливо тих, що пов'язані з розумінням причинно-наслідкових зв'язків, мотивів людської поведінки та поясненням різноманітних явищ, різні типи умовиводів активно поєднуються між собою, забезпечуючи поступове ускладнення мисленнєвої діяльності молодшого школяра.

Важливу роль у психічному розвитку дітей цього віку відіграє мовлення, яке вдосконалюється як в усній, так і в писемній формах. Активно розвивається внутрішнє мовлення, що проявляється у різних функціональних формах: повторенні, монологічному висловлюванні, колективному мовленні, повідомленнях, запитаннях, відповідях, проханнях, наказах та інших комунікативних актах. У цей період удосконалюється морфологічна структура мовлення, розширюється словниковий запас, зміцнюються словесні асоціації та зростає здатність до опанування письма. Діти дедалі точніше використовують слова для позначення предметів, явищ, ознак і дій. Водночас можуть зберігатися окремі мовленнєві порушення, зокрема дефекти звуковимови, що потребують уваги педагогів і логопедів [7, с. 44].

Важливим показником мовленнєвого розвитку є формування навички мовчазного читання, яке поступово переходить від читання вголос через шепіт до внутрішнього проговорювання тексту. Такий вид діяльності сприяє розвитку самоконтролю, концентрації уваги та внутрішнього мовлення.

У молодшому шкільному віці переважає мимовільна увага, яка легко активізується під впливом нових, яскравих або незвичних подразників. Однак для успішного навчання особливого значення набуває розвиток довільної уваги, її стійкості та здатності до тривалого зосередження. Ці якості формуються поступово, залежно від усвідомлення дитиною значущості навчальної діяльності.

Особистісний розвиток молодшого школяра охоплює не лише інтелектуальну сферу, а й емоційний, вольовий та соціальний компоненти. Значним джерелом емоційних переживань виступають навчання, гра, взаємини з однолітками, успіхи та невдачі, художня література, медіапростір

та інші види діяльності. У цей час активно формуються пізнавальні інтереси, допитливість, здивування, радість пізнання, що стають основою розвитку мотиваційної сфери.

Колективна діяльність сприяє становленню моральних почуттів, таких як відповідальність, гуманність, товариськість, дружба та колективізм. Молодші школярі відзначаються підвищеною емоційною чутливістю, у них активно розвивається самолюбство, почуття власної гідності, здатність реагувати на оцінку значущих дорослих і ровесників [20, с. 94].

Шкільне навчання також відіграє провідну роль у формуванні вольових якостей особистості: самостійності, наполегливості, витримки, впевненості у власних силах. Виконання навчальних обов'язків потребує від дитини довільного регулювання поведінки, уміння підпорядковувати власні бажання встановленим вимогам, контролювати увагу, пам'ять і поведінкові реакції. Ефективність розвитку вольової сфери значною мірою залежить від педагогічних методів впливу, серед яких особливо важливими є переконання, підтримка та позитивне підкріплення. Надмірне використання покарань або негативних оцінок може негативно позначитися на мотивації до навчання та сприяти формуванню небажаних рис характеру.

У цей віковий період діти поступово усвідомлюють значення соціальних норм, правил поведінки та власних обов'язків перед колективом. Проте через недостатній рівень розвитку самосвідомості та обмежений життєвий досвід вони залишаються схильними до наслідування й навіювання. Це може як сприяти успішному засвоєнню позитивних моделей поведінки, так і створювати ризик переймання негативних зразків. Саме тому особистий приклад дорослих, насамперед учителя, має надзвичайно важливе виховне значення.

Міжособистісні взаємини в класному колективі значною мірою формуються під впливом педагога, який задає певні соціальні орієнтири, визначає позитивні приклади та звертає увагу на порушення поведінки. Поступово в учнівському середовищі виникає громадська думка,

розвивається здатність оцінювати вчинки ровесників, формуються малі соціальні групи та стійкі мікроколективи, що відіграють важливу роль у процесі соціалізації молодшого школяра.

Характерною рисою сучасного молодшого школяра є більш демократичний стиль взаємин із педагогом, що проявляється у меншій дистанції під час спілкування з учителем. Водночас для дітей цього віку залишаються типовими імпульсивність поведінки, недостатньо сформовані навички самоконтролю та труднощі у регуляції власних дій відповідно до встановлених норм шкільного середовища. Такі особливості є природними для початкового етапу адаптації до навчання, однак педагоги відзначають, що сучасні першокласники нерідко демонструють певний опір щодо дотримання поведінкових вимог. Виконання правил, обов'язків і завершення поставлених завдань часто потребує від дорослих значної наполегливості, послідовності та педагогічної майстерності.

«Молодший шкільний вік характеризується великими можливостями щодо виховання позитивних якостей характеру. Піддатливість, довірливість, наслідувальність, авторитет учителя - це та психологічна основа, на яку треба спиратися в моральному вихованні» [61, с. 137].

Із початком систематичного навчання дитина поступово включається в новий соціальний простір — шкільний колектив, що суттєво змінює та ускладнює її взаємини з навколишнім середовищем. У зв'язку з цим трансформується й емоційна сфера: переживання набувають більш змістовного характеру, стають тривалішими, стійкішими та глибшими.

У молодшому шкільному віці дитина вже не лише засвоює правила поведінки, а й починає емоційно відчувати правильність певних вчинків у конкретних ситуаціях, навіть якщо ще не здатна повною мірою логічно обґрунтувати власні переконання. Це свідчить про поступове формування моральної чутливості та внутрішніх регуляторів поведінки.

Особливістю міжособистісних стосунків молодших школярів є те, що дружні зв'язки здебільшого формуються на основі зовнішніх обставин, таких

як спільне навчання, проживання поруч або ситуативна спільність інтересів. На цьому етапі взаємини ще значною мірою залежать від конкретних умов, а не від глибокого особистісного вибору.

Учитель для молодших школярів виступає не лише джерелом знань, а й моральним орієнтиром, до якого діти звертаються за порадою, підтримкою та оцінкою власних дій. Вони схильні довіряти педагогу свої переживання, особисті труднощі та конфлікти, а в ситуаціях міжособистісних суперечок учитель часто виконує функцію морального арбітра, який визначає справедливість і допомагає формувати уявлення про соціально прийнятну поведінку.

1.3 Роль сім'ї у вихованні особистості молодшого школяра

Як відомо, роль сім'ї у процесі виховання особистості молодшого школяра є природною формою забезпечення збереження і поступового зміцнення здоров'я дітей молодшого шкільного віку. Саме тому батьки можуть зробити необхідний внесок до так званого «капіталу» власної дитини, а саме навчити дитину дбати про її власне здоров'я, щоб здоровий спосіб дитину життя допоміг їй довго жити.

Загалом, здоров'я – це одна із основних багатогранних, а також багатомірних характеристик кожної людини.

«Здоров'я — стан повного фізичного, психічного і соціального благополуччя, а не тільки відсутність хвороб і фізичних вад» [1].

Для більш упорядкованого та системного аналізу різних параметрів людського здоров'я виокремлюють чотири головні взаємопов'язані компоненти:

- фізичний аспект здоров'я;
- психічний аспект здоров'я;
- соціальний аспект здоров'я;
- духовний аспект здоров'я.

Фізичний аспект здоров'я характеризується рівнем тілесного розвитку людини, показниками пульсу, температури, частотою дихання, здатністю результативно виконувати певну діяльність, адаптуватися до змін навколишнього середовища та успішно протистояти шкідливим факторам, що викликають захворювання.

Не менш значущою є психічна складова, яка формує особистісний розвиток людини, забезпечує внутрішню гармонію та душевну рівновагу. Її прояв пов'язаний із функціонуванням психічних процесів, зокрема відчуттів, сприйняття, уваги, пам'яті, мислення, мовлення та уяви. Гарне самопочуття й відсутність хвороб сприяють позитивному настрою, життєвому оптимізму та бажанню активно реалізовувати себе.

Соціальний компонент здоров'я розкривається у процесі взаємодії особистості з суспільством, її належності до різних соціальних спільнот, таких як родина, сім'я, колектив, громада чи професійне середовище. Соціальне становище людини значною мірою впливає на створення сприятливих умов для підтримки та зміцнення здоров'я, а також визначає її емоційний комфорт.

Духовний аспект виступає найвищим рівнем розвитку особистості, уособлюючи найцінніші людські якості. Він виявляється через засвоєння моральних норм, культурних правил поведінки, спілкування та мовлення у взаємостосунках із близькими, рідними та іншими людьми.

Особливо вагомим чинником, що позитивно впливає на здоров'я дитини в родині, є атмосфера любові, взаємної поваги між батьками та щоденне проявлення цих почуттів у сімейному житті.

Василь Олександрович Сухомлинський писав наступні рядки: «Людину ми творимо любов'ю - любов'ю батька до матері і матері до батька, любов'ю батька і матері до людей, глибокою вірою в гідність і красу людини. Прекрасні діти виростають у тих сім'ях, де мати і батько по-справжньому люблять одне одного і разом з тим люблять і поважають людей. Я відразу бачу дитину, в якій батьки глибоко, сердечно, красиво, віддано люблять одне

одного. У такої дитини - мир і спокій у душі, стійке моральне здоров'я, щиросердна віра в добро, віра в красу людську» [59].

Психічне здоров'я кожної дитини, розвиток її гуманних почуттів, емоційної чутливості та моральних якостей значною мірою визначаються рівнем культури взаємин між батьками й дітьми молодшого шкільного віку. Саме сім'я є першим і найважливішим середовищем, у якому дитина засвоює моделі поведінки, вчиться співпереживати, любити, довіряти, поважати інших та формує основи власної особистості.

Як зазначає О. В. Молчанюк «Вдосконалення сімейного виховання – одна із найважливіших проблем, від розв'язання якої залежатиме майбутнє нашого суспільства, моральне обличчя підростаючого покоління» [54, с. 193].

Емоції виступають потужним стимулом пізнавальної активності, творчості, соціального розвитку та духовного становлення. Вони є не лише внутрішнім переживанням, а й основою родинних стосунків. Почуття не можуть бути компенсовані навіть найповнішою інформаційною обізнаністю, адже саме емоційне тепло, щирість і любов забезпечують гармонійне психічне зростання дитини молодшого шкільного віку.

Емоційна культура родини передбачає відкритість у прояві почуттів, щирість, свободу емоційного самовираження, взаємоповагу та духовну близькість. Саме такі умови сприяють формуванню довіри між батьками й дітьми, забезпечують глибше взаєморозуміння та створюють сприятливе підґрунтя для виховання гуманних якостей. Високий рівень емоційної культури особливо яскраво проявляється через доброзичливе, уважне й турботливе ставлення батьків до дитини молодшого шкільного віку, через здатність підтримувати її не лише матеріально, а й морально, психологічно та духовно.

Культура взаємин між батьками і дітьми молодшого шкільного віку не виникає автоматично, вона не формується стихійно і не може бути нав'язана зовнішніми чинниками. Її становлення є результатом свідомого вибору, особистісної зрілості батьків, їхньої готовності працювати над собою,

вдосконалювати власні виховні підходи та створювати здоровий психологічний клімат у родині. Кожна нова культурна риса сімейної взаємодії ґрунтується на попередньо сформованих моральних цінностях, що поступово утворюють цілісну систему гуманістичних стосунків. Саме ці гуманні характеристики виступають важливим показником психічного здоров'я дитини молодшого шкільного віку.

І. Сиса вказує на те, що основна мета виховання дитини молодшого шкільного віку єдина як для її сім'ї, так і для школи, котра виражає інтереси суспільства з питань виховання підростаючих поколінь. Досягнення цієї можливе тільки у спільному пошуку певних ідеалів, у спільному пошуку цінностей у вихованні дітей молодшого шкільного віку у сім'ї та у школи, що керуються у першу чергу інтересами дітей молодшого шкільного віку і інтересами їх родини. Відтак потрібно орієнтуватися не просто на спільні зусилля як школи, так і сім'ї у вихованні дітей молодшого шкільного віку, а на їхню виховну співпрацю в даному процесі. Здійснення передбачає єдиновекторну взаємодію у стосунках членів родини і вчителів початкових класів. Вказана взаємодія полягає не просто у допомозі одне одному зазначених соціальних інститутів, а полягає у більш розумному об'єднанні усіх можливостей, потенційних зусиль в процесі організації життєдіяльності школярів молодшого шкільного віку» [50, с. 164].

Для молодшого школяра особливо важливими є позитивні стимули, які відповідають його віковим можливостям, інтелектуальному розвитку та емоційним потребам. У цьому віці діти активно формують моральні орієнтири, навчаються співчуттю, відповідальності, турботі про близьких, тому вони потребують значної підтримки з боку дорослих. Батьки, які не виявляють позитивних емоцій у повсякденному спілкуванні, часто ускладнюють процес розвитку гуманних почуттів у дітей молодшого шкільного віку. Така поведінка призводить до нерозуміння дитячих переживань, послаблює емоційний контакт, створює психологічні бар'єри, негативно впливає на формування самооцінки та ускладнює гармонійний

розвиток усіх складових здоров'я дитини.

Попри те, що морально-етичні якості молодших школярів лише починають формуватися, саме цей період є критично важливим для становлення їхніх інтересів, цінностей і ставлення до дорослих. У цей час відбуваються суттєві зміни у спрямованості дитячих потреб: вони можуть бути як гуманістичними, альтруїстичними, так і егоцентричними. Саме тому педагогічна підготовка батьків до виховання культури взаємин є надзвичайно актуальною. Без відповідного виховного впливу існує ризик формування антигуманних стереотипів поведінки, байдужості, емоційної холодності або навіть агресивності.

Зволікання з розвитком гуманних якостей у сім'ї може мати серйозні наслідки. Якщо моральні почуття дитини не підтримуються своєчасно, вони поступово слабшають або зовсім зникають. Особливо це стосується духовних проявів, таких як бажання допомагати близьким, захищати рідних, співпереживати іншим. Утрачені можливості морального розвитку складно відновити в майбутньому, оскільки несвоєчасне стимулювання гуманних якостей послаблює їхню внутрішню мотиваційну силу.

Дослідження показують, що високий рівень поваги дітей молодшого шкільного віку до батьків формується за умов гармонійної єдності виховних цілей школи та родини, а також за наявності духовно насиченого середовища. Проте сучасна ситуація часто свідчить про протилежне: значна частина дітей відчувається самотньою, емоційно відчуженою як удома, так і в школі. Багато батьків зосереджуються переважно на матеріальному забезпеченні, вважаючи, що цього достатньо для благополуччя дитини, нехтуючи при цьому духовно-моральним вихованням.

У багатьох родин морально-етичні категорії — добро, любов, толерантність, культура взаємин, інтелігентність, відповідальність — залишаються поза межами активного сімейного спілкування. Це призводить до формування духовної порожнечі, коли дитина не отримує необхідного морального орієнтування. Спостереження за молодшими школярами

свідчать, що батьки й учителі часто приділяють основну увагу академічним успіхам, залишаючи без належної уваги виховання культури взаємин, емоційної зрілості та духовного розвитку.

Відсутність системного духовного середовища сприяє тому, що інтереси дітей дедалі більше зосереджуються на комп'ютерних технологіях, телебаченні чи поверхневих розвагах, тоді як гуманістичні цінності залишаються недостатньо сформованими. Це створює небезпеку ослаблення моральних орієнтирів у майбутньому.

«Виховання дітей у сім'ї та школі – це нероздільний процес із єдиною метою, який зорієнтований не лише на спільні зусилля ЗЗСО та сім'ї у вихованні школярів, а й на їх виховну взаємодію у цьому процесі» [54, с. 194].

З метою підвищення рівня психічного й духовного здоров'я дітей молодшого шкільного віку доцільним є впровадження спеціальних педагогічних програм і тренінгів для батьків, спрямованих на формування гуманного простору сімейної взаємодії. Важливим ресурсом можуть стати педагогічні ідеї Василя Сухомлинського, а також відродження традицій українського родинного виховання, які базуються на духовності, взаємній повазі, щирості та моральній відповідальності.

Цілеспрямована педагогічна підготовка батьків повинна включати кілька важливих напрямів: забезпечення сучасними знаннями про психологічні особливості молодшого школяра, ознайомлення з ефективними виховними концепціями та розвиток умінь самостійно створювати духовно збагачене сімейне середовище. Такий підхід сприятиме психологічному, моральному та духовному оздоровленню родини, гармонійному розвитку дитини та формуванню здорової особистості.

Висновки до першого розділу

Отже, поняття особистості та процес її формування є багатогранною науковою проблемою, що потребує комплексного підходу до вивчення. Розуміння закономірностей особистісного розвитку дозволяє ефективніше організовувати виховний процес, створювати сприятливі умови для розвитку дитини та сприяти її гармонійній соціалізації. Саме тому дослідження даної теми має важливе теоретичне і практичне значення для сучасної психологічної та педагогічної науки.

Молодший шкільний вік є одним із ключових періодів розвитку особистості, коли відбувається інтенсивне фізичне дозрівання, удосконалення пізнавальної діяльності, формування соціальних якостей і моральних цінностей. Успішність цього етапу значною мірою визначає подальший особистісний, інтелектуальний і соціальний розвиток дитини.

Самосвідомість дітей молодшого шкільного віку ще недостатньо сформована для того, щоб оцінка ровесників стала головним критерієм власної значущості. Провідну роль у системі самооцінювання продовжує відігравати позиція вчителя, яка сприймається як авторитетна, беззаперечна та соціально значуща.

Особистісний розвиток молодшого школяра охоплює не лише інтелектуальну сферу, а й емоційний, вольовий та соціальний компоненти. Значним джерелом емоційних переживань виступають навчання, гра, взаємини з однолітками, успіхи та невдачі, художня література, медіапростір та інші види діяльності. У цей час активно формуються пізнавальні інтереси, допитливість, здивування, радість пізнання, що стають основою розвитку мотиваційної сфери.

психічне та духовне здоров'я дитини молодшого шкільного віку безпосередньо залежать від рівня культури взаємин у сім'ї, емоційної атмосфери та моральної зрілості батьків. Саме родинне середовище формує основи гуманних почуттів, моральних цінностей, здатності до

співпереживання, відповідальності й духовного розвитку дитини. Недостатня увага до виховання культури сімейних стосунків може призвести до емоційного відчуження, ослаблення моральних орієнтирів і порушення гармонійного розвитку особистості.

Таким чином, важливою умовою збереження та зміцнення психічного і духовного здоров'я дітей є цілеспрямована педагогічна підготовка батьків, створення гуманного сімейного простору та поєднання зусиль родини і школи у вихованні духовно багатой, морально стійкої особистості. Гармонійні взаємини в родині виступають ключовим чинником повноцінного розвитку дитини та її успішної соціалізації.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЛІ СІМ'Ї В ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ ДИТИНИ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

2.1 Методика та процедура дослідження

Дослідження було здійснено на базі Чернігівської гімназії №35. В дослідженні було залучено 35 дітей молодшого шкільного віку, з них 20 дівчаток, а також 15 хлопчиків. Окрім того до процесу дослідження були залучені батьки дітей молодшого шкільного віку, з них 25 жінок, а також 10 чоловіків.

Було використано декілька методик, за допомогою котрих можна діагностувати ефективність дитячо-батьківських стосунків (рисунок 2.1).

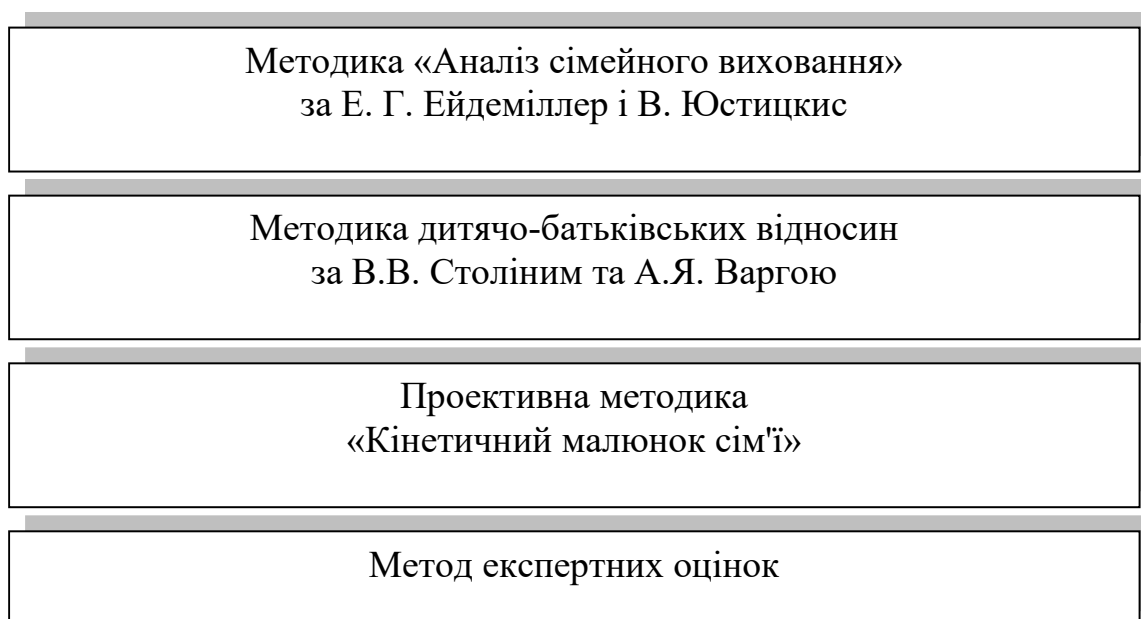

Рис. 2.1 – Використані методики діагностування ефективності дитячо-батьківських стосунків

Опитувальник «Аналіз сімейних взаємин» (відомий як методика АСВ) (методика Е.Г.Ейдемільлера, а також В.В. Юстицкис) використовується у двох

варіантах, з них один для батьків, а інший дітей та для підлітків.

Тестова методика «Аналіз сімейних взаємин» використовується для дослідження особливостей батьківського впливу на процес виховання дитини чи підлітка, а також для виявлення можливих недоліків у сімейному вихованні. Застосування цієї методики дає змогу визначити небажані або дисгармонійні форми взаємодії між членами родини, виявити порушення у виконанні сімейних ролей, а також встановити чинники, що негативно впливають на цілісність сімейної системи. Опитувальник містить 130 тверджень, які охоплюють різні аспекти виховання дітей, та включає 20 діагностичних шкал. Перші одинадцять шкал характеризують провідні стилі сімейного виховання, шкали 12, 13, 17 і 18 відображають структурно-рольову організацію родини, 14 і 15 демонструють специфіку взаємного впливу між її членами, а 16, 19 і 20 спрямовані на дослідження механізмів сімейної інтеграції [14].

Важливим інструментом у вивченні дитячо-батьківських відносин є також тест-опитувальник батьківського ставлення, розроблений А. Я. Варгою та В. В. Століним. Ця психодіагностична методика призначена для визначення особливостей ставлення батьків, матерів, опікунів або інших законних представників до дитини, особливо у випадках звернення за психологічною допомогою щодо виховання чи комунікації. Батьківське ставлення в межах цієї методики трактується як сукупність емоційних реакцій, поведінкових моделей, характерних способів спілкування, а також особливостей розуміння дитиною її особистості та поведінки.

Опитувальник складається з 61 запитання, відповіді на які передбачають згоду або незгоду, і орієнтований переважно на батьків дітей віком від трьох до десяти років. Результати дослідження аналізуються за п'ятьма основними шкалами. Перша шкала — «Прийняття-відкидання» — дозволяє оцінити емоційне ставлення батьків до дитини, ступінь прийняття її індивідуальності або, навпаки, неприйняття та негативного сприйняття. Друга шкала — «Кооперація» — визначає рівень зацікавленості батьків у

справах дитини, їхню готовність підтримувати, допомагати, заохочувати самостійність і визнавати її досягнення.

Шкала «Симбіоз» відображає ступінь психологічної дистанції між батьками та дитиною. Високі показники за цією шкалою можуть свідчити про надмірну емоційну залежність, прагнення постійно захищати дитину та обмежувати її самостійність. Четверта шкала — «Авторитарна гіперсоціалізація» — характеризує рівень контролю над поведінкою дитини, жорсткість дисциплінарних вимог і схильність до нав'язування власної волі. П'ята шкала — «Маленький невдаха» — дозволяє визначити, наскільки батьки схильні інфантилізувати дитину, приписувати їй неспроможність, недостатню компетентність або соціальну незрілість [14].

Суттєве місце у психодіагностичній практиці займає проєктивна методика «Кінетичний малюнок сім'ї», яка має багатофункціональний характер. Вона може застосовуватися як для дослідження структури сім'ї та взаємин між її членами, так і для вивчення суб'єктивного сприйняття дитиною свого місця у родині. Методика дозволяє глибше зрозуміти ставлення дитини до сімейного середовища, особливості її самооцінки, емоційного стану, статевої ідентифікації та міжособистісних зв'язків. Особливо ефективною вона є при роботі зі старшими дошкільниками та молодшими школярами, оскільки не потребує високого рівня вербального розвитку й дає змогу отримати більш природні та щирі результати.

Завдяки творчому формату виконання завдання ця методика сприяє встановленню позитивного психологічного контакту між дитиною та дослідником, знижує напруження під час обстеження та допомагає більш об'єктивно оцінити емоційний стан дитини.

Для комплексного дослідження сімейного виховання також застосовується метод експертних оцінок, або метод Дельфі. Цей підхід базується на використанні думок компетентних фахівців для оцінювання певних соціально-психологічних явищ, прогнозування розвитку процесів чи визначення прихованих тенденцій. Його використання є особливо доцільним

у ситуаціях, коли складно отримати достовірну інформацію безпосередньо від учасників досліджуваного процесу або коли самооцінка респондентів може бути недостатньо об'єктивною [23].

У межах дослідження дитячо-батьківських відносин застосування тесту-опитувальника «Дитячо-батьківські стосунки» (В. В. Столін, А. Я. Варга) у поєднанні з методом експертних оцінок дозволяє всебічно вивчити роль сім'ї у вихованні молодшого школяра, оцінити характер сімейного впливу на розвиток дитини та виявити основні чинники, що сприяють або перешкоджають формуванню гармонійної особистості.

2.2 Аналіз одержаних результатів дослідження ефективності дитячо-батьківських стосунків

У ході дослідження, як було зазначено вище, використано опитувальник «Дитячо-батьківські відносини» за В.В. Століним та А.Я. Варгою [29, с.130].

Загалом, за кожну отриману відповідь «Вірно» респондент отримує один бал, при цьому за кожну відповідь «Не вірно» респондент отримує нуль балів. Досить високі бали говорять про значну розвиненість вказаних вище видів дитячо-батьківських відносин, при цьому низькі бали свідчать про те, що дані відносини розвинені дещо слабко. Якщо ж говорити більш конкретно, то оцінка, а також інтерпретація одержаних даних має здійснюватись відповідно до таблиці 2.1.

Таблиця 2.1 – Результатів дослідження з використанням опитувальника «Дитячо-батьківські відносини»

Шкала	Отримані бали	Інтерпретовані результати
1	2	3
«Прийняття-відкидання»	Від 24-х балів до 33-х балів – це прийняття; Від 0-ля балів до 8-ми балів – це відкидання;	- 15 відсотків сімей відкидають чи відштовхують власну дитину саме такою якою

Продовження таблиці 2.1

1	2	3
		вона є і вважають, що вона має змінитися; - 85 відсотків опитаних сімей приймають власну дитину саме такою якою вона є;
«Симбіоз»	- 7-8 балів – немає психологічної дистанції між дитиною і її батьками; - 1-2 бали є психологічна дистанція між дитиною і її батьками	Всі досліджувані сімей намагаються завжди бути ближче до власної дитини
«Кооперація»	- 1-2 бали – це низький результат; - 7-8 балів – це високий результат.	- 18 відсотків сімей вважають, що вище за інтереси їх дитини є саме матеріальні блага; - 82 відсотки сімей вважають, що усі інтереси їх дітей є дуже важливими на даному етапі.
«Відношення до невдач дитини»	- 7-8 балів – батьки власну дитину вважають «маленькою невдахою»;	Досліджувані сім'ї отримали як середні, так і високі результати
«Контроль»	- 1-2 бали – це низький результат; - 6-7 балів – це високий результат	- 94 відсотків сімей отримали у ході дослідження середні результати (тобто отримали від 3-х до 5-ти балів); - 6 відсотків сімей отримали низькі результати

Високі показники за шкалою «прийняття – відкидання» (у межах від 24 до 33 балів) свідчать про яскраво виражене позитивне ставлення дорослого до дитини. У такому випадку батьки або інші значущі дорослі сприймають дитину такою, якою вона є, визнають її особистісну унікальність, поважають індивідуальні особливості та цінують її як самостійну особистість. Вони схвально ставляться до інтересів, прагнень і життєвих планів дитини, підтримують її ініціативи та створюють сприятливі умови для розвитку.

Подібне ставлення характеризується емоційною близькістю, щирою зацікавленістю у житті дитини та готовністю приділяти їй значну кількість часу. Дорослий із задоволенням взаємодіє з дитиною, бере участь у її повсякденному житті, виявляє турботу, увагу та підтримку, не сприймаючи це як обтяжливий обов'язок. Така взаємодія формує у дитини почуття безпеки, впевненості у собі, сприяє розвитку позитивної самооцінки та гармонійного психоемоційного становлення.

Серед 35 опитаних батьків (100 відсотків) більшість респондентів — 30 осіб (85 відсотків) — продемонстрували високі результати за шкалою «прийняття – відкидання». Це свідчить про те, що переважна частина батьків позитивно ставиться до власної дитини, сприймає її такою, якою вона є, визнає її індивідуальність і підтримує у різних сферах діяльності. Такі батьки схильні схвалювати самостійність дитини, заохочувати її ініціативність, підтримувати нові починання та створювати сприятливе емоційне середовище для особистісного розвитку.

Подібний стиль виховання позитивно впливає на формування у дитини впевненості в собі, почуття захищеності, емоційної стабільності та сприяє гармонійному психічному розвитку. Батьківська підтримка, прийняття та увага виступають важливими чинниками формування здорової самооцінки, розвитку здібностей і соціальної адаптації молодшого школяра.

Водночас низькі показники за цією шкалою (від 0 до 8 балів) свідчать про переважання негативного емоційного ставлення дорослого до дитини. У таких випадках батьки можуть відчувати роздратування, невдоволення, злість або навіть ворожість щодо дитини. Подібне ставлення нерідко супроводжується заниженою оцінкою можливостей дитини, недовірою до її потенціалу, переконанням у її неспроможності досягти успіху. Така модель взаємодії може негативно впливати на психоемоційний стан дитини, формувати невпевненість, знижувати самооцінку та створювати додаткові труднощі у вихованні.

Низькі результати були зафіксовані у 5 сім'ях, що становить 15

відсотків від загальної кількості опитаних. Представники цих родин часто наголошували на недостатньому матеріальному забезпеченні та відсутності фінансових можливостей для задоволення окремих інтересів і потреб дитини. Матеріальні труднощі, безумовно, можуть впливати на якість життя сім'ї, оскільки матеріальні блага забезпечують необхідні умови для розвитку, навчання та задоволення певних потреб. Однак недостатній рівень матеріального добробуту не повинен ставати причиною емоційного відчуження чи негативного ставлення до дитини, адже психологічна підтримка, любов, повага та увага залишаються ключовими чинниками повноцінного розвитку незалежно від соціально-економічного статусу родини.

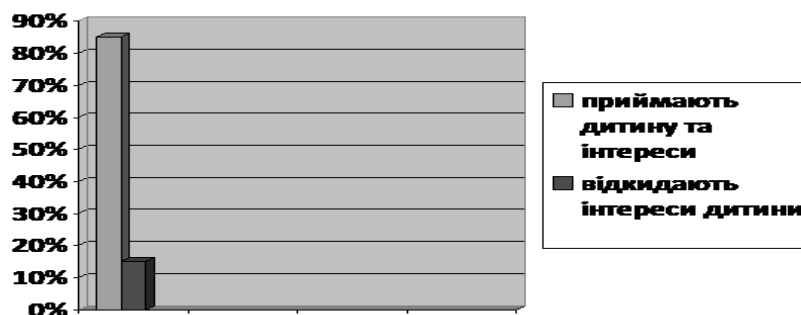

Рис. 2.2 – Результати дослідження за шкалою «прийняття-відкидання»

Високі показники за шкалою «кооперація» (7–8 балів) свідчать про те, що дорослий виявляє щире зацікавлення інтересами дитини, високо оцінює її здібності, підтримує самостійність та ініціативність, прагне будувати взаємини на рівноправних засадах. Такий підхід демонструє позитивне ставлення до розвитку дитини, орієнтацію на її потреби та бажання, а також готовність батьків сприяти її особистісному зростанню.

За результатами дослідження, 29 осіб (82 відсотків) отримали високі результати за цією шкалою, що свідчить про пріоритетність інтересів дитини у більшості опитаних батьків.

Низькі бали за шкалою «кооперація» (1–2 бали) вказують на протилежну модель поведінки, за якої дорослий недостатньо цікавиться

потребами дитини, не підтримує її прагнення та не може повною мірою виконувати ефективну виховну роль.

Низькі результати були виявлені у 6 сім'ях (17 відсотків), де батьки переважно акцентували увагу на матеріальних труднощах і неможливості забезпечити певні потреби дітей. У більшості таких випадків це були багатодітні родини, у яких виховувалося троє або четверо дітей.

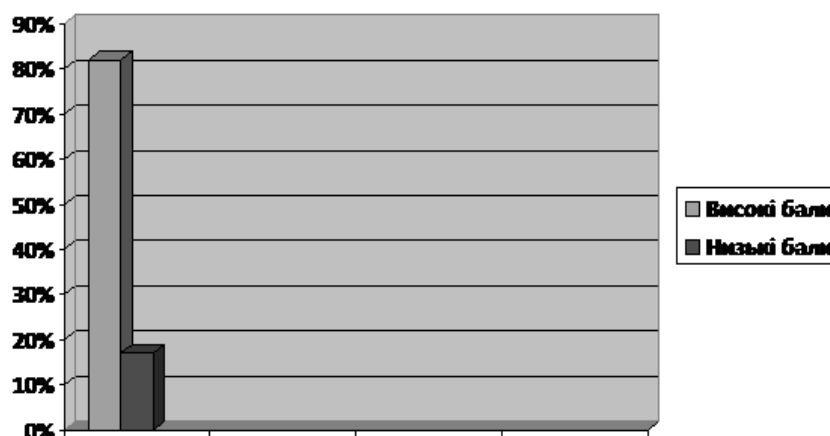

Рис. 2.3 – Результати дослідження за шкалою «Кооперація»

Високі показники за шкалою «симбіоз» (6–7 балів) свідчать про відсутність значної психологічної дистанції між дорослим і дитиною, прагнення батьків бути максимально близькими до неї, задовольняти її розумні потреби та захищати від можливих труднощів і неприємностей. Така позиція відображає тісний емоційний зв'язок і турботливе ставлення до дитини.

Усі 35 сімей (100 відсотків) отримали високі результати за цією шкалою. На нашу думку, подібна тенденція є природною, оскільки більшість батьків прагнуть убезпечити дитину від негативних впливів та життєвих труднощів. Важливо зазначити, що психологічний клімат сім'ї є одним із ключових чинників емоційного розвитку дитини, адже саме він значною мірою визначає її самопочуття, поведінкові установки та ставлення до оточуючих.

Низькі бали за шкалою «симбіоз» (1–2 бали) характеризують

протилежну ситуацію, коли дорослий встановлює значну психологічну дистанцію з дитиною, недостатньо включається в її життя та проявляє слабкий рівень турботи. У таких випадках ефективність виховного впливу може знижуватися.

Водночас за шкалою «контроль» високі бали (6–7) свідчать про надмірно авторитарний стиль поведінки дорослого, який передбачає вимогу безумовного підпорядкування, жорсткі дисциплінарні рамки та нав'язування власної волі. Такий підхід не завжди є сприятливим для гармонійного розвитку дитини.

У проведеному дослідженні не було виявлено надмірно високого рівня контролю. Переважна більшість респондентів отримала середні показники (3–5 балів), що свідчить про збалансований рівень контролю в сім'ях. Лише дві сім'ї мали низькі бали за цією шкалою (1–2), що вказує на майже повну відсутність контролю за діями дитини з боку дорослих. Така ситуація також може негативно впливати на процес виховання та навчання. Оптимальними ж вважаються саме середні показники, які поєднують контроль із довірою та підтримкою.

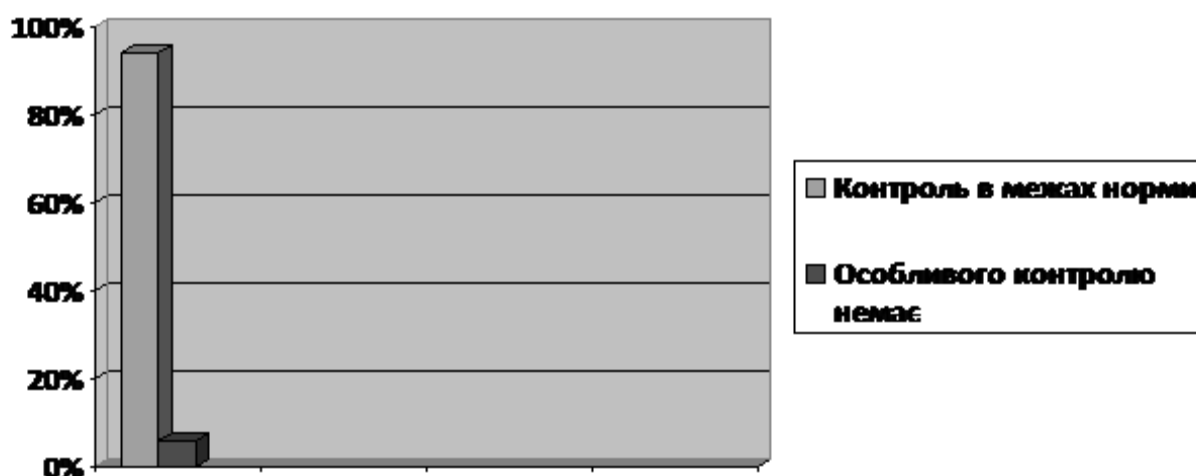

Рис. 2.4 – Стиль виховання у сім'ї

Високі показники за шкалою під назвою «Ставлення до невдач дитини» (тобто 7–8 балів) свідчать про те, що дорослий схильний сприймати дитину як таку, що має низький рівень успішності або «маленького невдаху».

У такому випадку інтереси, захоплення, думки та переживання дитини часто недооцінюються або ігноруються, а її досягнення не отримують належного визнання. Подібне ставлення може негативно впливати на формування самооцінки та впевненості дитини, а також ускладнювати виховний процес.

Натомість за середніх і низьких значень за цією шкалою невдачі дитини розглядаються дорослим як випадкові та такі, що не визначають її загального потенціалу. У таких випадках батьки зберігають віру в можливості дитини, підтримують її та сприяють розвитку впевненості у власних силах, що позитивно впливає на її навчання і виховання.

За результатами дослідження у частини сімей були зафіксовані як високі, так і середні показники за цією шкалою. У тих родинах, де є фінансова або організаційна можливість, батьки намагаються залучати дітей до позашкільної діяльності, зокрема до гуртків танців, вокалу, театрального мистецтва та інших творчих або спортивних напрямів, що сприяє розвитку їхніх здібностей і соціальної активності тощо.

Наступним методом, котрий було використано, - це метод експертних оцінок. Отримані методом експертних оцінок дані представлено у таблиці 2.2, а результат інтерпретації подано у таблиці 2.3.

Таблиця 2.2 – Дані, отримані методом експертних

№ з/п	ПІБ дитини	Шкала					
		«Тривожність»	«Агресивність»	«Імпульсивність»	«Невпевненість»	«Домінантність»	«Ворожість»
1	2	3	4	5	6	7	8
1	Наташа В.			*		*	
2	Настя К.	*			*		
3	Аліна П.			*		*	
4	Артем О.			*			*
5	Анна М.				*		

Продовження таблиці 2.2

1	2	3	4	5	6	7	8
6	Катерина А.			*		*	
7	Ірина А.	*			*		
8	Олексій П.			*		*	
9	Олександр П.			*		*	
10	Олеся В.	*			*		*
11	Петро О.			*		*	
12	Денис В.				*		
13	Анна О.					*	
14	Настя П.			*		*	
15	Олексій К.	*			*		
16	Сергій М.			*		*	
17	Світлана В.	*			*		
18	Ірина С.			*		*	
19	Станіслав Б.	*			*		
20	Катерина О.			*		*	
21	Наташа О.			*		*	
22	Павло П.	*			*		
23	Роман Р.					*	
24	Володимир С.	*			*		
25	Артем П.			*		*	*
26	Денис П.			*		*	
27	Олександр М.	*					*
28	Анна Р.			*		*	
29	Аліна К.	*			*		
30	Ірина Д.			*			
31	Оксана В.			*		*	
32	Софія С.			*		*	
33	Дмитро О.		*				*
34	Павло Д.			*		*	
35	Алля К.			*			

Отже, найбільш вираженими властивостями серед дітей у молодшому

шкільному віці були імпульсивність (32 відсотки) й домінантність (31 відсоток). При цьому найменш вираженими властивостями стали агресивність (1 відсоток) та ворожість (8 відсотків).

Таблиця 2.3 – Результати за методом експертних оцінок

Шкала	Значення
«Агресивність»	1,00%
«Тривожність»	15,00%
«Невпевненість»	17,00%
«Імпульсивність»	32,00%
«Ворожість»	8,00%
«Домінантність»	31,00%

Становлення та розвиток особистості у період молодшого шкільного віку включає низку послідовних етапів, серед яких виділяють адаптацію, індивідуалізацію та інтеграцію. Адаптація передбачає пристосування дитини до нових соціальних умов шкільного середовища, індивідуалізація пов'язана з виявом і закріпленням власних особливостей та здібностей, а інтеграція полягає у включенні школяра до системи міжособистісних відносин у колективі ровесників.

Потрапляючи до нового класного колективу, дитина опиняється в групі однолітків, яка на початковому етапі характеризується недостатньою структурованістю спільної діяльності. Через це клас часто має дифузний характер взаємодії, що спонукає кожного учня намагатися виділитися серед інших та інколи прагнути до лідерських позицій і домінування у групі.

Прояви особистості у цьому віці також відображаються у зовнішніх формах спілкування: манері говорити, рівні комунікабельності, виборі мовних засобів, стилі взаємодії з однолітками та дорослими. Водночас не слід однозначно ототожнювати мовленнєву поведінку з глибинними рисами характеру, оскільки одна й та сама зовнішня поведінка може мати різні внутрішні мотиви. Так, балакучість може бути ознакою активності та

відкритості, але іноді — прагненням самоствердитися; уважність до інших може ґрунтуватися як на щирому інтересі, так і на бажанні справити враження. Натомість мовчазність не завжди є ознакою замкненості, адже може пояснюватися відповідальністю або зосередженістю.

Дослідження показують, що діти молодшого шкільного віку часто прагнуть займати лідерські позиції в колективі, намагаються бути помітними та значущими серед однолітків. Водночас для них характерні емоційність, імпульсивність і підвищена чутливість до оцінки з боку інших, що значною мірою впливає на формування їхньої поведінки та соціальних взаємин у шкільному середовищі.

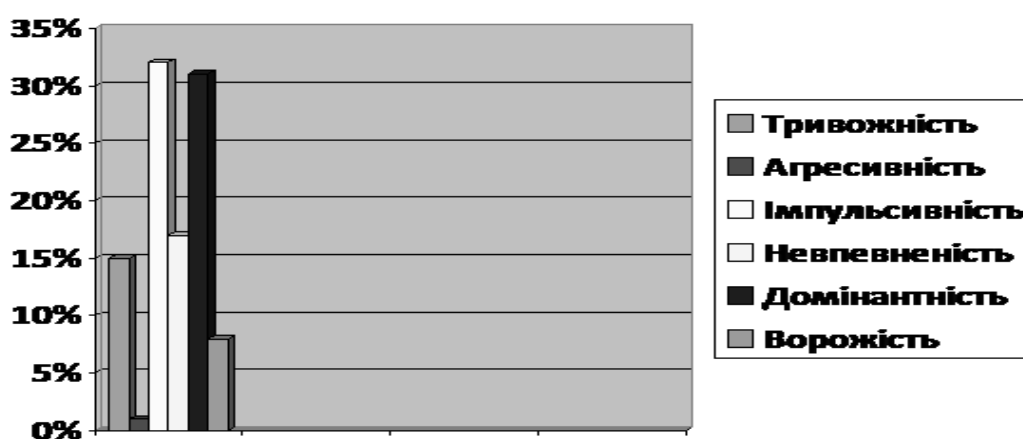

Рис. 2.5 – Результати за методом експертних оцінок

Отже, у ході емпіричного дослідження було проаналізовано особливості сімейного впливу та його значення у процесі формування особистості молодшого школяра, а також сформульовано рекомендації для батьків дітей цього віку. У дослідженні застосовувалися дві методики: тест-опитувальник «Дитячо-батьківські стосунки» (В. В. Столін, А. Я. Варга) та метод експертних оцінок.

За результатами першої методики отримано такі дані. За шкалою «Прийняття – відкидання» 30 сімей (85 відсотків) демонструють прийняття дитини такою, якою вона є, тоді як 5 сімей (15 відсотків) схильні до відкидання та вважають необхідними зміни у поведінці дитини. За шкалою

«Кооперація» 29 сімей (82 відсотків) надають пріоритет інтересам дитини на даному етапі розвитку, тоді як 6 сімей (18 відсотків) ставлять матеріальні цінності вище за потреби дитини. За шкалою «Симбіоз» усі 35 сімей (100 відсотків) прагнуть до емоційної близькості з дитиною. За шкалою «Контроль» 33 сім'ї (94 відсотків) мають середній рівень контролю (3–5 балів), а 2 сім'ї (6 відсотків) — низький рівень. За шкалою «Ставлення до невдач дитини» виявлено переважно середні та високі показники.

Результати методу експертних оцінок показали, що найбільш вираженими рисами у молодшому шкільному віці є імпульсивність (32 відсотки) та домінантність (31 відсоток), тоді як найменш характерними — агресивність (1 відсоток) та ворожість (8 відсотків).

2.3 Аналіз конфліктної взаємодії батьків із дітьми молодшого шкільного віку

Актуальність дослідження проблеми конфліктів у молодшому шкільному віці зумовлена тим, що початок навчання у школі істотно змінює соціальну ситуацію розвитку дитини, розширює сферу її взаємодії та створює нові суперечності у стосунках з оточенням. Перехід до шкільного життя супроводжується появою нових потреб, інтересів, обов'язків і соціальних ролей, що нерідко спричиняє напруження у взаєминах із батьками та підвищує ймовірність виникнення конфліктних ситуацій у сім'ї.

«Взаємодія – це процес безпосереднього чи опосередкованого впливу суб'єктів один на одного, який породжує їх взаємообумовленість та зв'язок» [50, с. 71].

Конфлікти між батьками та дітьми у молодшому шкільному віці відображають внутрішні суперечності особистісного розвитку дитини, зокрема невідповідність між рівнем її соціальної та інтелектуальної зрілості, мотивацією, потребами, ціннісними орієнтаціями та усталеною системою сімейних вимог, правил і моделей взаємодії. Така конфліктна взаємодія може

проявлятися як часткова незгода, протистояння позицій або навіть гостре зіткнення інтересів, що виникає внаслідок розбіжностей у цілях, цінностях і мотивах учасників спілкування.

Серед основних психологічних причин виникнення конфліктів у системі батьківсько-дитячих взаємин виділяють особливості сімейних стосунків та недоліки виховного процесу. До них належать розбіжності у виховних підходах батьків, надмірна опіка, численні заборони, непослідовність у вимогах, завищені очікування, часте використання осуду, покарань і погроз. Важливим чинником посилення конфліктності є також вікові кризи, під час яких діти можуть проявляти підвищену емоційність, неслухняність, дратівливість і схильність до суперечок із дорослими.

Не менш значущими є індивідуально-психологічні особливості самих батьків, зокрема авторитарність, консервативність мислення, домінантність, емоційна нестабільність або жорсткість переконань. З боку дітей у молодшому шкільному віці конфліктогенними чинниками можуть виступати низька успішність, акцентуації характеру, схильність до порушення правил поведінки, впертість, егоцентризм чи недостатній рівень саморегуляції.

У визначенні основних напрямів психодіагностичної роботи було використано схему, запропоновану О. Бодальовим і В. Століним, яка передбачає три основні етапи: виявлення зони конфлікту, аналіз його змісту та визначення особливостей поведінки дитини у молодшому шкільному віці у конфліктних ситуаціях.

На початковому етапі дослідження було проведено опитування серед батьків учнів перших-четвертих класів Чернігівської гімназії №35. У дослідженні взяли участь 35 батьків, яким було запропоновано визначити основні причини, що найчастіше провокують конфлікти з власними дітьми. Аналіз отриманих відповідей дозволив систематизувати ключові чинники, які батьки вважають найбільш типовими причинами виникнення сімейних конфліктів у молодшому шкільному віці.

Було диференційовано п'ять сфер процесу конфліктної взаємодії між

батьками та дітьми у молодшому шкільному віці (рисунок 2.6):

- перша сфера розуміння батьками рівня психологічного віку дитини у молодшому шкільному віці та її основних вікових потреб (23,70 відсотків відповідей батьків),
- друга сфера відносин батьків і дітей у молодшому шкільному віці (9,10 відсотків відповідей),
- третя сфера навчальної діяльності дитини у молодшому шкільному віці (17,80 відсотків відповідей),
- четверта сфера позанавчальної діяльності дитини у молодшому шкільному віці (32,30 відсотків відповідей),
- п'ята сфера індивідуальних рис дитини у молодшому шкільному віці (17,00 відсотків відповідей).

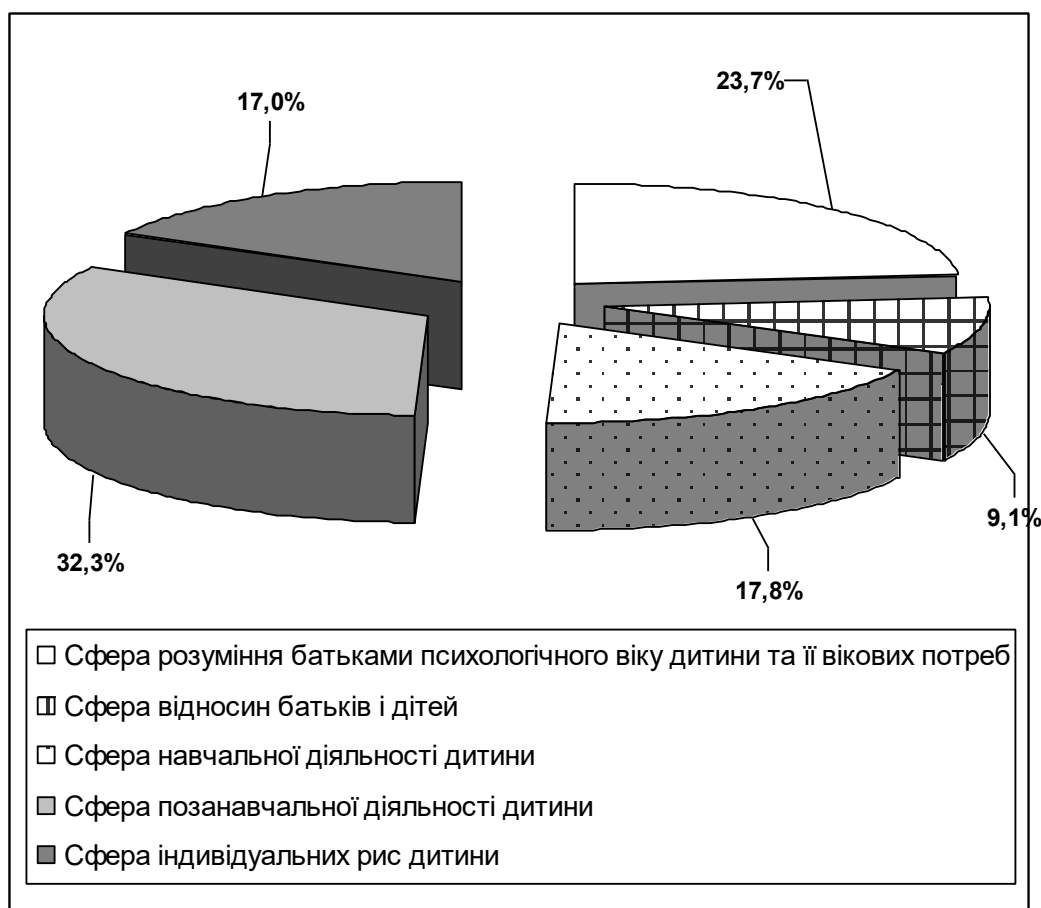

Рис. 2.6 – Основні сфери конфліктної взаємодії між батьками та їх дітьми у молодшому шкільному віці Чернігівської гімназії №35

Кожна із визначених сфер конфліктної взаємодії між батьками та дітьми у молодшому шкільному віці характеризується специфічними причинами виникнення суперечностей, що зумовлені особливостями сімейних відносин, соціальною ситуацією розвитку дитини у молодшому шкільному віці, змістом її провідної навчальної діяльності, а також рівнем особистісного й психічного становлення.

Першою важливою сферою є розуміння батьками психологічного віку дитини у молодшому шкільному віці та її вікових потреб. Психологічний вік визначається соціальною ситуацією розвитку, яка відображає місце дитини у молодшому шкільному віці в системі суспільних відносин, характер її діяльності та особливості формування свідомості й особистості. Початок шкільного навчання створює принципово нову соціальну ситуацію, у якій дитина набуває статусу учня, починає виконувати суспільно значущу діяльність і поступово усвідомлює важливість оцінки з боку дорослих. У цей період змінюється роль учителя, який стає авторитетною постаттю, а взаємини з батьками набувають нового змісту. Невідповідність між новими потребами дитини та вимогами дорослих, особливо якщо позиції школи й сім'ї не збігаються, може провокувати конфлікти.

Додатковим чинником ускладнення взаємодії виступає вікова криза, що супроводжується змінами у соціальних відносинах, поведінці та свідомості молодшого школяра. Упертість, імпульсивність, емоційна нестабільність, підвищена потреба в увазі можуть посилюватися у випадках нерозуміння дорослими нових потреб дитини у молодшому шкільному віці або пом'якшуватися за умов правильного виховного підходу. Саме в цей період формуються важливі психологічні новоутворення, такі як довільність психічних процесів, внутрішній план дій, рефлексія та здатність до організації навчальної діяльності.

Другою сферою є система взаємин між батьками та дітьми. у молодшому шкільному віці Гармонійний психічний розвиток значною мірою залежить від характеру міжособистісного спілкування у сім'ї. Батьківсько-

дитячі стосунки мають високу емоційну значущість, однак сучасні соціально-економічні, демографічні та культурні труднощі часто негативно впливають на психологічний клімат родини. Перехід батьків до нової соціальної ролі — «батьків школяра» — нерідко супроводжується психологічною неготовністю до змін, що породжує суперечності між прагненням дитини до самостійності та традиційними виховними установками дорослих.

Третьою важливою сферою конфліктної взаємодії виступає навчальна діяльність. У молодшому шкільному віці вона стає провідною, визначаючи значну частину життя дитини у молодшому шкільному віці. Навчання не лише забезпечує інтелектуальний розвиток, а й формує соціальні відносини з батьками та вчителями. Причинами конфліктів у цій сфері можуть бути труднощі адаптації до шкільного режиму, низька успішність, психологічні проблеми, тривожність, недостатній розвиток пізнавальних процесів, проблеми з дисципліною, низька мотивація до навчання або складнощі у виконанні домашніх завдань. Батьки також часто занепокоєні зміною режиму дня, фізичними навантаженнями та новими вимогами до дитини у молодшому шкільному віці.

Четвертою сферою є позанавчальна діяльність. Домашнє середовище повинно забезпечувати дитині у молодшому шкільному віці умови для відпочинку, відновлення сил, розвитку інтересів та гармонійного дозвілля. Однак саме тут часто виникають конфлікти через надмірне захоплення комп'ютерними іграми, телебаченням, недотримання режиму дня, небажання виконувати домашні обов'язки, порушення правил особистої гігієни чи самообслуговування. Додаткові гуртки, спортивні секції або творчі заняття, хоча й сприяють розвитку здібностей, можуть також збільшувати навантаження на дитину у молодшому шкільному віці.

П'ятою сферою є індивідуально-психологічні особливості дитини у молодшому шкільному віці. Батьки зазвичай прагнуть бачити у своїх дітях у молодшому шкільному віці такі риси, як слухняність, працелюбність, дисциплінованість, уважність і самостійність. Водночас негативне ставлення

викликають прояви неслухняності, ліні, агресивності, впертості, безвідповідальності чи неорганізованості. Надмірна орієнтація дорослих лише на помилки та недоліки дитини у молодшому шкільному віці, акцентування уваги на невдачах може формувати у неї пасивність, невпевненість, безініціативність і сприяти виникненню конфліктної поведінки.

Паралельне дослідження позиції молодших школярів щодо причин невдоволення батьків дозволяє глибше зрозуміти типові конфліктні ситуації, визначити ключові сфери суперечностей та сприяти розробці ефективних психолого-педагогічних стратегій гармонізації батьківсько-дитячих взаємин.

Типові ситуації виникнення конфліктної взаємодії, котрі назвали учні перших-четвертих класів Чернігівської гімназії №35, відносяться до таких сфер (рисунок 2.7):

- сфера відносини батьків до дітей у молодшому шкільному віці (незадовільна поведінка, певні погані слова, неслухняність, зламані речі, а також надмірна самостійність у певних вчинках) – 29,70 відсотків опитаних дітей у молодшому шкільному віці;

- сфера навчальної діяльності (низькі оцінки, завищений рівень очікувань батьків, неохайність, неуважність на уроках) – 27,30 відсотків дітей у молодшому шкільному віці;

- сфера позанавчальної діяльності (тобто невиконання вимог відносно самообслуговування, відносно допомоги батькам, відносно обов'язків по догляду за більш молодшими дітьми, догляду за домашніми тваринами, відносно недотримання режиму дня) – 10,40 відсотків опитаних дітей у молодшому шкільному віці;

- сфера індивідуальних рис дитини у молодшому шкільному віці (неуважність, розсіяність, неохайність, а також неорганізованість, нервовість, певна нестриманість, агресивність) – 8,60 відсотків дітей у молодшому шкільному віці.

Відсутність конфліктів (тобто не сварять чи не знають) відзначили

24,00 відсотків дітей у молодшому шкільному віці.

Рис. 2.7 – Типові ситуації конфліктної взаємодії, котрі назвали учні перших-четвертих класів Чернігівської гімназії №35

Для уточнення інформації відносно типових причин виникнення конфліктної взаємодії батьків та дітей у молодшому шкільному віці перших-четвертих класів Чернігівської гімназії №35 опитали у форматі експертів учителів початкових класів, при цьому звернувшись до них учителів таким запитанням: «З якими саме проблемами, відносно конфліктів з дітьми у молодшому шкільному віці найчастіше до вас звертаються їхні батьки?».

Усі звернення батьків дітей у молодшому шкільному віці до педагогів доцільно розділити за конкретними сферами (таблиця 2.8).

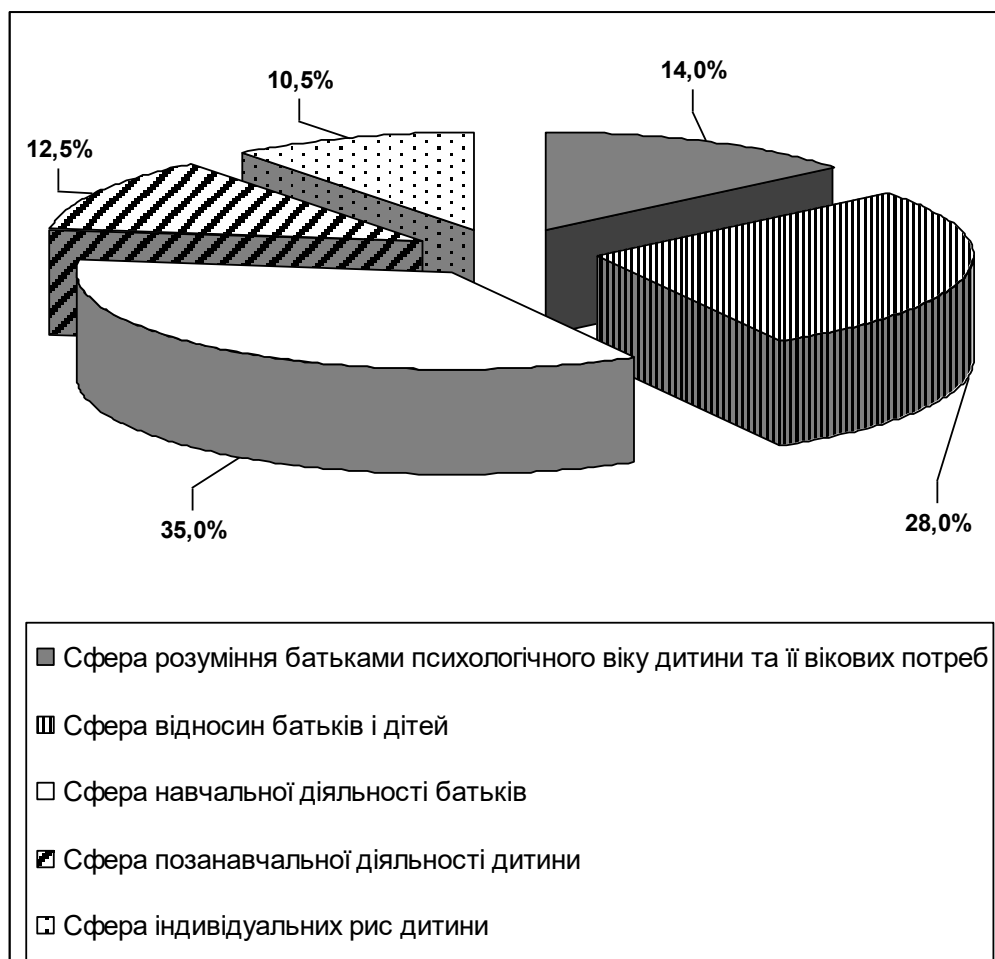

Рис. 2.8 – Основні сфери щодо звернення батьків до конкретних педагогів Чернігівської гімназії №35

До сфери розуміння батьками психологічного віку дитини у молодшому шкільному віці та її вікових потреб належать звернення, пов'язані з потребою отримання рекомендацій із психолого-педагогічної літератури щодо виховання дітей у молодшому шкільному віці, труднощами у наданні дитині необхідної допомоги, а також скарги на несправедливе або упереджене ставлення вчителя, недостатню увагу педагога до потреб школяра. Такі запити становили 14,00 відсотків від загальної кількості звернень.

Сфера взаємин між батьками та дітьми охоплює питання, пов'язані з труднощами виховання, застосуванням покарань, батьківських санкцій, формуванням самостійності, відповідальності, охайності, а також

особливостями міжособистісної взаємодії дітей у молодшому шкільному віці із дорослими та однолітками, включаючи проблеми поведінки. Частка таких звернень склала 28 %.

У сфері навчальної діяльності найбільше занепокоєння батьків викликають відсутність у дітей у молодшому шкільному віці зацікавленості навчанням, низький рівень успішності, труднощі у подоланні навчальних проблем, а також такі особливості, як замкнутість, неорганізованість, підвищена тривожність дітей у молодшому шкільному віці. Окремо порушуються питання відповідальності вчителя за результати навчання школярів. Ця сфера становить найбільший відсоток звернень — 35,00 відсотків.

Позанавчальна діяльність дитини у молодшому шкільному віці пов'язана з труднощами організації домашньої праці, дотримання режиму дня, визначенням змісту та обсягу дозвілля, а також створенням сприятливого виховного середовища в родині. Такі питання охоплюють 12,50 відсотків звернень.

У сфері індивідуальних особливостей дитини у молодшому шкільному віці батьки найчастіше звертаються за рекомендаціями щодо корекції певних рис характеру, зокрема несамотійності, гіперактивності, егоїзму, грубості, недисциплінованості, агресивності та безвідповідальності. Частка подібних звернень становить 10,50 відсотків.

Учителі, у свою чергу, підкреслюють тісний взаємозв'язок між успішністю навчання, особистісним розвитком молодшого школяра та рівнем взаємин у сім'ї. Саме сімейне середовище значною мірою впливає на процес адаптації дитини у молодшому шкільному віці до школи, формування нових соціальних навичок і засвоєння норм поведінки, оскільки гармонійні стосунки з батьками можуть як стимулювати, так і гальмувати повноцінний розвиток дитини.

2.4 Шляхи посилення ролі батьків у процесі формування особистості дитини у молодшому шкільному віку

Шляхи, реалізація яких дасть можливість посилити роль батьків у процесі формування особистості серед учнів перших-четвертих класів Чернігівської гімназії №35, представлено у таблиці 2.4.

Таблиця 2.4 – Шляхи посилення ролі батьків у процесі формування особистості дитини у молодшому шкільному віці

№ з/п	Шляхи	Спосіб їх реалізації
1	2	3
1.	Використання практики індивідуальних психологічних консультацій для батьків	<ul style="list-style-type: none"> - розробка програм індивідуальних психологічних консультацій для батьків учнів 1-4 класів; - підготовка штатного шкільного психолога до проведення індивідуальних психологічних консультацій з батьками; - моніторинг ефективності взаємодії психолога та батьків.
2.	Регулювання емоційного стану батьків, які звернулися до шкільного психолога за консультацією	<ul style="list-style-type: none"> - заспокоїти батьків, які можуть знаходитися у невротичному стані; - у першу чергу використати психологічні методи заспокоєння (наприклад глибоке дихання); - надати емоційну підтримку батькам, створити довірливу атмосферу консультування.
3.	Забезпечення ефективності процесу обговорення проблем	<ul style="list-style-type: none"> - уважно вислуховувати батьків під час консультації, звернути увагу, на що саме скаржиться кожний з них; - пояснити термінологію, розтлумачити, яких дітей називають гіперактивними, аутистами, чим відрізняються агресивні діти від тривожних тощо; - розповісти кілька історій про людей, які потрапляли в подібні ситуації, про те, як вони розв'язували їх

Продовження таблиці 2.4

1	2	3
4.	Розробка та надання батькам практичних рекомендацій щодо гармонізації їх стосунків з дітьми	<ul style="list-style-type: none"> - надати практичних порад щодо покращення, у першу чергу, психічного здоров'я батьків; - переходити до надання рекомендацій щодо розв'язання проблеми, з якою батьки звернулися до психолога тільки після покращення їх психоемоційного стану.

1. Використання практики індивідуальних психологічних консультацій для батьків.

Одним із основних видів роботи штатного шкільного психолога Чернігівської гімназії №35 має бути психологічне консультування батьків, що мають дітей у молодшому шкільному віці, тобто перших-четвертих класів. Основний метод здійснення їх консультування — це консультативна бесіда [35, с. 72].

Особливості організації та проведення консультативної роботи з батьками у Чернігівській гімназії №35 визначаються низкою специфічних умов. Передусім практичному психологу часто доводиться взаємодіяти з так званими «невмотивованими» клієнтами, тобто батьками, які не завжди самостійно усвідомлюють потребу в психологічній допомозі або не виявляють ініціативи щодо звернення за консультацією. Крім того, психологічне консультування у шкільному середовищі переважно має опосередкований характер, оскільки головною метою є вирішення труднощів дитини через корекцію сімейної взаємодії.

У сучасній освітній практиці досить поширеним є формат роботи, коли психолог самостійно ініціює запрошення батьків на консультацію з метою подолання вже існуючих проблем. У такому випадку особливого значення набуває форма звернення до батьків. Недоцільно здійснювати запрошення через педагогів або розпочинати розмову зі скарг на дитину у молодшому

шкільному віці, її поведінкові труднощі чи помилки сімейного виховання, оскільки це може викликати захисну реакцію, недовіру або спротив.

Найбільш ефективним підходом є особисте та безпосереднє звернення практичного психолога до батьків учнів початкових класів із доброзичливою пропозицією обговорити успіхи дитини у молодшому шкільному віці, її досягнення або спільно проаналізувати певні особливості¹ поведінки школяра. Така форма взаємодії сприяє формуванню довірливої атмосфери, підвищує відкритість батьків до співпраці та знижує рівень емоційного напруження.

Консультативний процес доцільно будувати поетапно. Перший етап передбачає стабілізацію емоційного стану батьків, створення психологічно безпечного простору для спілкування. Другий етап полягає в детальному обговоренні наявної проблеми, аналізі її причин та особливостей прояву. Завершальним етапом є надання практичних рекомендацій щодо оптимізації виховної взаємодії, покращення стосунків із дитиною та подолання виявлених труднощів. Така структурована модель консультації забезпечує більш результативну психологічну підтримку родини та сприяє гармонізації батьківсько-дитячих взаємин.

2. Регулювання емоційного стану батьків, які звернулися до шкільного психолога за консультацією.

Якщо один із батьків перебуває у вираженому емоційному або невротичному стані, шкільному психологу насамперед необхідно допомогти стабілізувати його психологічне самопочуття та знизити рівень напруження. Це надзвичайно важливо, оскільки в умовах сильного емоційного збудження людина часто не здатна чітко сформулювати сутність проблеми, адекватно сприйняти рекомендації спеціаліста чи перейти до конструктивних дій щодо її вирішення [30, с. 148].

У стані емоційного перевантаження батькам складно об'єктивно оцінювати ситуацію, аналізувати труднощі та приймати зважені рішення. Саме тому першочерговим завданням психолога є створення умов для

емоційного заспокоєння клієнта. Одним із найефективніших способів швидкої стабілізації є відновлення правильного дихання. Практичний психолог може запропонувати просту вправу: покласти одну руку на груди, а іншу — на живіт і протягом кількох хвилин виконувати глибокі вдихи, звертаючи увагу на те, яка частина тіла більше піднімається під час дихання. Якщо переважає грудне дихання, це може свідчити про високий рівень внутрішнього напруження. У такому випадку варто перенести увагу на дихання животом, що сприяє розслабленню, зниженню тривожності, нормалізації мовлення та відновленню здатності до раціонального мислення.

Не менш важливою складовою консультативної роботи є надання батькам емоційної підтримки та створення атмосфери довіри. Психолог повинен уважно вислухати, дати можливість висловити переживання, поділитися труднощами, розповісти про власну втому, почуття безпорадності чи нестачу підтримки з боку близьких. Часто саме накопичене емоційне виснаження та відсутність розуміння у сімейному колі ускладнюють здатність батьків ефективно реагувати на поведінкові труднощі дитини.

Фахівцю важливо демонструвати емпатію, пояснюючи, що подібні переживання є природною реакцією на складні життєві обставини, а звернення по допомогу є проявом відповідальності, а не слабкості. Усвідомлення того, що їхні труднощі зрозумілі й типові, сприяє зниженню внутрішньої напруги та формує готовність до подальшої співпраці.

3. Забезпечення ефективності процесу обговорення проблем.

Для ефективного початку обговорення проблеми, з якою батьки звертаються до шкільного психолога, спеціалісту насамперед необхідно уважно вислухати їх, зосередившись на змісті скарг, переживань та особливостях сприйняття ситуації. Уміння психолога виявити справжню суть проблеми, зрозуміти емоційний стан батьків і визначити джерело їхнього занепокоєння є важливою умовою результативного консультування [19].

Досить часто трапляються ситуації, коли родичі, знайомі чи інші люди, не маючи достатніх психологічних знань, висловлюють суб'єктивні оцінки

щодо дитини, називаючи її «проблемною», «агресивною», «гіперактивною» або вживаючи інші некоректні характеристики. Подібні твердження можуть викликати у батьків надмірну тривогу, страх або паніку. У таких випадках завдання психолога полягає в тому, щоб професійно пояснити значення відповідних психологічних понять, розмежувати особливості різних поведінкових проявів та надати об'єктивне розуміння ситуації. Важливо доступно пояснити, чим, наприклад, гіперактивність відрізняється від звичайної рухливості, агресивність — від емоційної напруженості чи тривожності, а також розвіяти необґрунтовані побоювання.

Під час консультації психолог повинен враховувати індивідуальні особливості батьків, зокрема їхній вік, рівень освіти, соціальний статус, життєвий досвід та готовність до сприйняття інформації. Надмірне використання складної наукової термінології може ускладнити комунікацію, тому доцільніше подавати інформацію у зрозумілій формі, спираючись на приклади з реального життя.

Особливо важливо формувати атмосферу підтримки та психологічної безпеки, у якій батьки відчуватимуть розуміння, прийняття та професійну допомогу. Доцільним є використання прикладів із практики або життєвих історій інших сімей, які стикалися з подібними труднощами та успішно їх долали. Такий підхід допомагає знизити рівень тривожності, подолати відчуття ізоляваності та сформувати впевненість у можливості позитивного вирішення проблеми [27, с. 206].

Батьки повинні усвідомити, що труднощі у вихованні дітей є поширеним явищем, а кризові ситуації можуть стати важливим етапом особистісного та сімейного розвитку. Правильно організована психологічна підтримка допомагає сприймати проблему не як безвихідь, а як можливість для змін, удосконалення взаємин та переходу до нового, більш гармонійного рівня сімейного життя.

4. Розробка та надання батькам практичних рекомендацій щодо гармонізації їх стосунків з дітьми.

Шкільному психологу важливо звертати увагу батьків не лише на труднощі, пов'язані з вихованням дитини, а й на їхній власний емоційний і фізичний стан. Фахівець має пояснити, що психологічне благополуччя дорослих безпосередньо впливає на атмосферу в сім'ї та емоційний розвиток дитини. Особливу увагу слід приділяти дотриманню режиму дня, повноцінному сну, збалансованому харчуванню та регулярному перебуванню на свіжому повітрі, оскільки ці чинники є важливими складовими підтримання психічного й фізичного здоров'я [3, с. 66].

Насамперед це стосується матерів, оскільки саме з матір'ю дитина зазвичай має найтісніший емоційний зв'язок. Діти тонко відчують психологічний стан матері, реагують на її тривожність, втому чи внутрішнє напруження. Саме тому стабільне емоційне самопочуття матері значною мірою сприяє формуванню відчуття безпеки, спокою та щастя у дитини.

Після нормалізації емоційного стану батьків психолог може переходити до основного етапу консультативної роботи — надання конкретних рекомендацій щодо вирішення наявної проблеми. Практичні поради можуть стосуватися гармонізації сімейних стосунків, створення позитивного виховного середовища, розвитку емоційного контакту з дитиною, підтримки її успішності та психологічного благополуччя.

Завершення консультації також має важливе значення. Підтримувальний жест, зокрема дружнє рукостискання або легкий дотик до плеча (за умови доречності та комфорту для людини), може виконувати функцію емоційного підкріплення, символізуючи підтримку, увагу та людське тепло. Для батьків, які перебувають у стані невизначеності, тривоги чи емоційного виснаження, така невербальна підтримка може стати додатковим ресурсом для відновлення внутрішньої рівноваги.

2.5 Урахування основних психологічних підходів до проблеми забезпечення гармонізації дитячо-батьківських стосунків

Сімейне середовище, в якому зростає дитина, суттєво впливає не лише на становлення її психічних характеристик, а й на те, яким чином у майбутньому вона вибудовуватиме власні подружні взаємини. Нерідко поведінкові моделі, засвоєні від батьків у процесі спостереження, на несвідомому рівні відтворюються в дорослому житті, що може призводити до труднощів у шлюбі, конфліктності, розривів стосунків і порушення внутрішньої гармонії особистості. Важливо усвідомлювати, що кожне слово та дія дорослих залишають слід у розвитку дитини, формуючи її установки й поведінкові реакції. Часто батьки ненавмисно передають дітям життєві сценарії, які ті згодом застосовують у власних сім'ях. На основі наукових напрацювань і практики фахівці у сфері психології та психотерапії пропонують різноманітні вправи для підвищення усвідомленості у сімейних взаєминах. Дослідники також розкривають шляхи формування здорового сімейного клімату, конструктивного подолання труднощів і виховання в дитини вміння будувати щасливі стосунки в майбутньому [7].

Педагогам і психологам варто враховувати, що у дітей молодшого шкільного віку активно проявляється співвідношення між бажаннями та обов'язками. Формування здатності узгоджувати імпульси «хочу» і вимоги «потрібно», а також керувати власною поведінкою відповідно до зразків, сприяє розвитку довільності як важливої психічної якості. Вона проявляється у вмінні свідомо визначати цілі, добирати способи їх досягнення та долати труднощі на цьому шляху. Чим краще учень здатний прогнозувати послідовність власних дій і порівнювати можливі варіанти, тим ефективніше він здійснює самоконтроль у процесі виконання завдань. Потреба у перевірці власних результатів навчання створює умови для розвитку в молодших школярів навичок планування та внутрішнього, розумового виконання дій.

Існують спеціальні педагогічні методи, які спрямовані на розвиток у

дитини навичок самоконтролю та зосередженості. Одним із таких підходів є формування вміння перевіряти виконані завдання. На початковому етапі дорослий (учитель або батьки) складає ряд прикладів, де дитині пропонується виявити неточності. У поданих завданнях правильні й неправильні відповіді подаються почергово. Для перевірки використовується червоний олівець: коректні варіанти позначаються знаком «плюс», а біля помилкових учень записує правильний результат.

На наступному етапі школяр самостійно складає декілька прикладів, частина з яких є правильними, а частина містить помилки. Після цього робота відкладається на певний час (2–3 дні), а згодом повертається для перевірки самим учнем або його однокласниками в умовах класу. Важливою складовою навчального процесу є вміння учнів аргументувати свої думки, пояснювати дії та обґрунтовувати власні рішення. Цьому сприяє педагог, який знайомить дітей із відповідними способами міркування. Такі завдання формують у школярів здатність аналізувати власні думки та поведінку ніби з боку, що є основою розвитку рефлексивного мислення [21, с. 90].

Особливу роль у навчанні відіграє організація режиму дня. Батькам варто навчити дитину вчасно починати виконання домашніх завдань, робити перерви та завершувати роботу без перевтоми. Наявність чіткого розпорядку значно зменшує потребу постійного нагадування про уроки вже через кілька місяців, тоді як за його відсутності ця проблема може зберігатися роками.

Під час виконання домашніх завдань у першокласників бажано, щоб дорослі були поруч, контролюючи процес і запобігаючи відволіканню. Водночас втручання має бути мінімальним: достатньо коротких сигналів або спокійних нагадувань для повернення уваги до роботи. Надмірні зауваження, критика чи емоційний тиск є недопустимими, оскільки вони знижують концентрацію та ускладнюють навчання. У разі труднощів дорослий може пояснити матеріал, однак виконання завдання за дитину не допускається.

Не слід пропонувати дитині додаткові домашні завдання або змушувати її повторно виконувати невдало зроблену класну роботу. Такі дії

сприймаються як монотонні й беззмістовні, що знижує інтерес до навчання та підриває впевненість у власних можливостях. Також не варто дорікати за виправлення в зошиті, навіть якщо вони виглядають неохайно, адже самотійне виправлення помилок є первинним проявом самоконтролю, який потребує підтримки.

З часом важливо поступово зменшувати рівень батьківського контролю: не перебувати з дитиною протягом усього часу виконання домашніх завдань, а лише на початковому етапі роботи та періодично перевіряти процес. До завершення початкової школи учень має оволодіти навичками самотійного виконання завдань, демонструючи батькам уже готовий результат.

У молодшому шкільному віці поступово зростає емоційна стриманість і стабільність переживань, проте регуляція емоцій ще формується поступово. На початку навчання деякі діти, особливо шестирічного віку, проявляють імпульсивність, рухливість і труднощі з тривалим сидінням на місці. У таких випадках учителю доцільно дозволяти короткочасну рухову активність під час уроку, що з часом сприяє зменшенню такої потреби [42, с. 17].

Діти дошкільного та молодшого шкільного віку частково здатні приховувати або контролювати свої емоції, однак пригнічені переживання часто проявляються вдома. У цьому віці особливого значення набуває розвиток довільності психічних процесів і поведінки, а також оволодіння способами пізнання навколишнього світу. Поступово формується почуття відповідальності за виконання доручень і навчальних обов'язків, тому педагогам важливо доручати учням посильні завдання та поступово розширювати сферу їх відповідальності. Для дітей цього віку особливо значущим є схвалення з боку вчителя, якому вони довіряють і на думку якого орієнтуються у своїй діяльності.

Міжособистісні взаємини дітей молодшого шкільного віку формуються переважно на основі спільних життєвих умов та випадкових інтересів: спільне місце за партою, сусідство проживання, відвідування одних гуртків

тощо. Для цього віку думка однолітків ще не є визначальною у системі цінностей дитини. Значно більший вплив має оцінка та позиція дорослих, насамперед учителя, під впливом яких легко змінюється ставлення школярів до подій і людей. Авторитет педагога сприймається як беззаперечний, і діти здебільшого повністю йому довіряють.

У повсякденному житті це проявляється, коли учні апелюють до думки вчителя в сімейних ситуаціях, наприклад: «Марія Іванівна сказала інакше». У випадках, коли педагог допускає помилку в оцінюванні, важливо для батьків зберігати спокійну позицію та не підривати авторитет школи, а м'яко прояснювати ситуацію і спільно шукати пояснення. Подібні моменти є дуже чутливими, адже для дитини сумнів у компетентності вчителя може вплинути на загальне ставлення до навчання та школи. Тому при виборі навчального закладу важливішим за престиж є професіоналізм і гуманне ставлення педагога до дітей.

Водночас слід розрізняти психологічну неготовність до шкільного навчання та сам факт початку навчання у ранньому віці. Навчання може розпочинатися і з шести, і навіть з п'яти років, однак це пов'язано з додатковими труднощами порівняно з семирічними дітьми. За результатами досліджень українських психологів, значна частина шестирічних дітей має різний рівень труднощів у розвитку та адаптації до шкільного середовища: близько третини потребує особливої уваги через особливості інтелектуального розвитку, частина ще не повністю готова до систематичного навчання, а окремі діти відчувають страх або, навпаки, надмірно завищені очікування щодо школи, що може призводити до розчарувань. При цьому навчальне навантаження для шестирічних першокласників істотно перевищує дошкільний рівень, що вимагає поступової адаптації та врахування вікових особливостей.

Молодший першокласник має виражену потребу в ігровій діяльності, тоді як поняття «навчальна праця» для нього ще не є звичним і зрозумілим. Йому складно утримувати увагу в межах, які вимагає шкільний процес. У

шести років дитина зазвичай здатна концентруватися на одному об'єкті приблизно 10–15 хвилин, тоді як для ефективного навчання необхідно щонайменше 20–25 хвилин зосередження. Навіть тривале сидіння протягом 35 хвилин без зміни пози є для неї важким, а неправильна постава може з часом негативно впливати на стан хребта [30, с. 84].

Психологічні дослідження визначають низку критеріїв шкільної готовності. До них належать уміння керувати власною поведінкою та діяти цілеспрямовано, розвиток інтелектуальних операцій (аналіз, синтез, порівняння, узагальнення, класифікація, виділення істотних ознак і формулювання висновків), а також здатність до самоконтролю, критичного ставлення до себе і виконання розумових дій у внутрішньому плані. У багатьох шестирічних дітей ці навички перебувають лише на початковій стадії розвитку. Період між шістьма та сімома роками є надзвичайно важливим для психічного становлення, оскільки саме тоді активно формуються такі новоутворення, як логічне мислення, вольова регуляція та внутрішній план дій. Саме тому частина науковців вважає більш доцільним початок шкільного навчання у віці приблизно шести з половиною років.

Окрему увагу при адаптації шестирічних дітей до школи слід приділяти явищу «шкільних страхів». У більшості випадків їхнє походження пов'язане з установками дорослих, насамперед батьків, які іноді несвідомо передають власне тривожне ставлення до школи дитині. Для профілактики таких страхів важливо дотримуватися двох основних підходів: створювати для дитини доброзичливу, емоційно комфортну атмосферу, що підтримує її впевненість у собі, а також заохочувати відкрите обговорення тривог і переживань, оскільки вербалізація проблем полегшує їх подолання.

Водночас труднощі у навчанні часто виникають у дітей, які перебувають під надмірною опікою дорослих. «Тепличні» умови виховання, коли батьки надмірно контролюють і обмежують самостійність дитини, можуть гальмувати розвиток ініціативності та здатності до самостійного прийняття рішень.

Деякі батьки надмірно обмежують активність дитини постійними застереженнями на кшталт «не біжи — впадеш», «не торкайся — зламаєш». Такі висловлювання поступово формують у дитини підвищене відчуття небезпеки, невпевненість і страх перед новими ситуаціями, зокрема й перед школою.

Дітям із підвищеним рівнем тривожності важливо не висловлювати постійну критику, а навпаки — підтримувати їх через схвалення та позитивне підкріплення. У взаємодії з дитиною доцільно дотримуватися простих принципів: підтримувати зоровий контакт під час розмови, приділяти щонайменше 20 обіймів і поцілунків протягом дня, а також знаходити час для щонайменше півгодинного щоденного особистого спілкування. Корисним засобом емоційного розвантаження для тривожних дітей може бути образотворча діяльність із використанням фарб, коли дитина створює абстрактні плями без конкретного сюжету. Така практика допомагає знижувати внутрішню напругу, а подальше перетворення плям у зображення сприяє розвитку уяви та творчого мислення.

Важливо пам'ятати, що використання покарань або фізичного примусу для досягнення навчальних результатів формує негативне ставлення до школи і може спричинити тривалі психологічні наслідки [11, с. 170].

Існує низка «золотих правил» для батьків першокласників. По-перше, не слід розглядати дитину як засіб самоствердження або демонстрації власних досягнень, адже кожна дитина є окремою особистістю зі своїми потребами та можливостями. По-друге, любов і підтримка мають залишатися незмінними незалежно від шкільних успіхів чи невдач, що сприяє формуванню стабільної самооцінки. По-третє, дитина не повинна ставати свідком конфліктів між батьками щодо виховання, оскільки суперечливі вимоги ускладнюють її адаптацію та розвиток цілісної особистості.

Важливо дотримуватися «золотої середини» у вихованні дитини: з одного боку, не варто надмірно обмежувати її самостійність через надмірну опіку, а з іншого — не слід залишати її розвиток без належного спрямування

та уваги дорослих.

Психокорекційна діяльність шкільного психолога щодо дітей та їхніх батьків має здійснюватися за наявності відповідного запиту з боку сім'ї та їхньої згоди на проведення такої роботи. Під час консультативного етапу часто виявляються труднощі у взаєминах між дітьми та батьками, тому завдання психолога полягає у пошуку ефективних шляхів подолання цих проблем і перевірки результативності запропонованих підходів у співпраці з батьками [15, с. 32].

Під час розробки системи психокорекційної роботи з першокласниками та їхніми сім'ями практичному психологу необхідно враховувати оптимальні психолого-педагогічні умови, що забезпечують її ефективність. До них належать підвищення рівня теоретичної обізнаності як дорослих, так і дітей щодо культури міжособистісного спілкування; формування позитивного емоційного ставлення до взаємодії в сім'ї та прагнення дотримуватися її принципів у щоденному житті; а також розвиток практичних умінь і навичок конструктивної взаємодії.

Фахівцям у сфері педагогіки та психології слід враховувати, що в молодшому шкільному віці особливо виразно проявляється протиставлення «хочу» і «потрібно». Формування вміння узгоджувати ці два мотиви, а також розвиток саморегуляції поведінки на основі зразків сприяє становленню довірливості психічної діяльності. Ця якість проявляється у здатності дитини свідомо ставити цілі, обирати способи їх досягнення та долати труднощі на цьому шляху. Чим краще школяр уміє прогнозувати послідовність власних дій і аналізувати можливі варіанти, тим ефективніше він здійснює самоконтроль під час виконання завдань. Систематичне використання контролю та самоконтролю створює умови для розвитку навичок планування і внутрішнього, мисленнєвого виконання дій

Існують спеціальні методичні прийоми, спрямовані на розвиток у дитини самоконтролю та стійкої уваги. Одним із них є формування навичок перевірки власних рішень. На початковому етапі дорослий (учитель або

батьки) пропонує ряд прикладів, у яких навмисно поєднуються правильні та помилкові відповіді. Завдання дитини полягає у виявленні помилок: правильні результати вона позначає знаком «плюс», а замість неправильних записує коректну відповідь, використовуючи, наприклад, червоний олівець.

На наступному етапі школяр самостійно складає подібні завдання, навмисно включаючи як правильні, так і неправильні варіанти. Після цього робота відкладається на певний час (2–3 дні), а згодом перевіряється самою дитиною або її однокласниками в умовах навчального процесу. Така діяльність сприяє формуванню відповідальності та уважності до результатів власної роботи.

Важливим елементом навчання є вміння учнів аргументовано пояснювати свої думки, дії та рішення. Учитель поступово навчає дітей прийомів такого обґрунтування, що формує здатність дивитися на власні міркування ніби з боку. Це стає основою розвитку рефлексивного мислення, яке дозволяє дитині критично оцінювати власну діяльність.

Не менш значущим є організаційний аспект навчання вдома. Батькам необхідно привчати дитину своєчасно розпочинати виконання домашніх завдань, робити перерви та завершувати роботу без перевтоми. За наявності чіткого режиму дня потреба постійних нагадувань поступово зникає, тоді як його відсутність може затягнутися на тривалий час і навіть зберігатися у старших класах [49, с. 119].

Під час виконання домашніх завдань у першокласників бажано, щоб дорослі були поруч, контролюючи процес і запобігаючи відволіканню. Водночас їхня участь має бути мінімальною: достатньо коротких невербальних сигналів або спокійних нагадувань для повернення уваги до роботи. Надмірні зауваження, емоційний тиск чи критика є недопустимими, оскільки вони знижують мотивацію та ускладнюють навчальну діяльність. Якщо дитина не розуміє матеріал, їй слід пояснити, але не виконувати завдання замість неї. Також не варто давати додаткові вправи або змушувати переписувати роботу, адже це знижує інтерес до навчання і підриває

впевненість у власних силах. Особливо важливо підтримувати самовиправлення помилок як початкову форму розвитку самоконтролю

Поступово необхідно зменшувати рівень батьківського контролю за виконанням домашніх завдань: не слід перебувати поруч із дитиною протягом усього часу її роботи, достатньо бути присутнім лише на початковому етапі, а далі періодично перевіряти процес. До завершення початкової школи учень повинен навчитися виконувати домашні завдання самостійно, демонструючи батькам уже готовий результат своєї роботи.

У молодшому шкільному віці спостерігається поступове зростання емоційної стриманості та стабільності емоційних станів, однак розвиток емоційної саморегуляції відбувається поступово. У перші дні та тижні навчання у частини дітей, особливо шестирічного віку, може проявлятися підвищена імпульсивність і рухова активність, що ускладнює тривале сидіння за партою. У таких випадках педагог може дозволяти короткочасну рухову активність під час уроку, що з часом сприяє зниженню такої потреби.

Діти дошкільного віку частково здатні контролювати та приховувати свої емоційні реакції, проте пригнічені переживання нерідко проявляються у домашніх умовах. У цьому віці важливого значення набуває формування довільності психічних процесів і поведінки, а також оволодіння способами пізнання навколишнього світу. Поступово у дітей виникає почуття відповідальності за виконання доручень і шкільних обов'язків, тому педагогам доцільно залучати учнів до різних завдань і поступово передавати їм певну міру відповідальності. Водночас для молодших школярів особливо значущим є схвалення з боку вчителя, якому вони довіряють і на рекомендації якого орієнтуються у своїй навчальній діяльності [18, с. 223].

Міжособистісні взаємини молодших школярів переважно ґрунтуються на спільних зовнішніх умовах життя та випадкових інтересах: спільне місце за партою, сусідство проживання, відвідування одного гуртка тощо. У цьому віці думка однокласників ще не відіграє провідної ролі у системі цінностей дитини. Натомість оцінки та ставлення значною мірою залежать від позиції

дорослих, насамперед учителя, під впливом якого легко змінюється сприйняття школярами подій і людей. Авторитет педагога зазвичай є для молодших школярів беззаперечним.

У повсякденному житті це проявляється у тому, що діти часто апелюють до думки вчителя в сімейному колі, наприклад: «Марія Іванівна сказала інакше». У ситуаціях, коли педагог може допустити помилку в оцінюванні, батькам доцільно зберігати спокій і не підривати авторитет школи, а коректно прояснювати обставини та обговорювати можливі шляхи уникнення подібного в майбутньому. Подібні випадки є чутливими, адже для дитини вчитель виступає безумовним авторитетом, і будь-які сумніви в його компетентності можуть негативно вплинути на ставлення до навчання та школи загалом. Саме тому при виборі першого вчителя важливішим є не престиж навчального закладу, а професійність, людяність і любов педагога до дітей.

Висновки до другого розділу

Емпіричне дослідження проведено у шкільному колективі Чернігівської гімназії №35. В дослідженні було залучено 35 дітей молодшого шкільного віку, з них 20 дівчаток, а також 15 хлопчиків. До процесу дослідження були залучені також і батьки дітей молодшого шкільного віку, з них 25 жінок, а також 10 чоловіків. У дослідженні було використано декілька методик, за допомогою котрих можна діагностувати ефективність дитячо-батьківських стосунків.

Отже, психологам і педагогам слід враховувати, що у молодшому шкільному віці особливо виразною є взаємодія мотивів «хочу» і «потрібно». Формування вміння узгоджувати ці два начала, регулювати власну поведінку та діяти відповідно до визначених правил сприяє розвитку довільності як важливої психічної якості. Вона проявляється у здатності дитини свідомо ставити цілі, обирати способи їх досягнення, долати труднощі та перешкоди,

що є ключовим чинником її особистісного становлення.

Загалом, ефективне психологічне консультування батьків передбачає не лише аналіз проблем виховання дитини, а й обов'язкову увагу до емоційного стану дорослих. Забезпечення психологічної підтримки, розвиток довірливого контакту та стабілізація емоційного фону є необхідними умовами успішної допомоги родині.

Ефективна психологічна консультація передбачає комплексний підхід, що охоплює як вирішення конкретних виховних труднощів, так і підтримку емоційного ресурсу самих батьків, адже благополуччя дорослих є важливою передумовою гармонійного розвитку дитини.

Успішний розвиток молодшого школяра значною мірою визначається узгодженістю впливів сім'ї та школи. Саме в цей період формуються базові механізми саморегуляції, довільної поведінки, емоційної стійкості та відповідальності, які закладають основу подальшого особистісного становлення. Важливу роль відіграє поступовий перехід від зовнішнього контролю дорослих до внутрішнього самоконтролю дитини, що досягається через цілеспрямоване педагогічне керівництво, підтримку з боку батьків та створення сприятливого емоційного середовища.

Окремо варто підкреслити значення єдності вимог і підходів дорослих, адже суперечливі установки можуть ускладнювати адаптацію дитини та формування цілісної особистості. Гармонійне поєднання любові, підтримки, поступового ускладнення навчальних завдань і розвитку самостійності сприяє формуванню впевненої, відповідальної та психологічно зрілої особистості молодшого школяра, здатної ефективно навчатися та будувати позитивні міжособистісні стосунки.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження показало, що особистість у сучасній психологічній науці розглядається як складне, багаторівневе та динамічне утворення, що формується у процесі взаємодії біологічних передумов і соціального середовища. Вона є інтегративним результатом засвоєння суспільного досвіду, розвитку свідомості, самосвідомості, системи цінностей і способів поведінки. Центральне місце у її становленні посідає діяльність та спілкування, через які індивід включається у систему суспільних відносин і набуває статусу активного суб'єкта соціального життя.

Процес формування особистості є тривалим і безперервним, охоплює всі вікові етапи та реалізується під впливом виховання, навчання, сімейного середовища й соціальних інститутів. Він передбачає поступовий перехід від зовнішньої регуляції поведінки до внутрішньої саморегуляції, розвиток моральних якостей, пізнавальних процесів і здатності до самостійного вибору. Особливо важливими у цьому контексті є ранні етапи онтогенезу, коли закладаються базові психологічні структури особистості та формується її первинна система ціннісних орієнтацій.

Відповідно, особистість постає як результат складної взаємодії природних задатків і соціального впливу, а її розвиток є відкритим, незавершеним процесом самостановлення. Розуміння закономірностей формування особистості має важливе теоретичне і практичне значення для психології та педагогіки, оскільки дозволяє визначати ефективні умови виховання, навчання та гармонійного розвитку людини.

Молодший шкільний вік є одним із найважливіших етапів психічного розвитку дитини, оскільки саме в цей період відбувається суттєва перебудова її соціального статусу, провідної діяльності та всієї системи життєвих відносин. Початок шкільного навчання супроводжується входженням дитини в нову соціальну ситуацію розвитку, що висуває підвищені вимоги до її інтелектуальних, емоційних і фізичних можливостей. Як зазначають дослідники, перехід від дошкільного до шкільного віку є одним із

найскладніших і переломних моментів у психічному розвитку особистості, оскільки дитина опановує нову соціальну роль учня та засвоює систему навчальної діяльності.

У цей віковий період відбуваються значні зміни у розвитку пізнавальних процесів: сприймання стає більш довільним і цілеспрямованим, удосконалюються увага, пам'ять, мовлення та мислення. Поступово формується перехід від переважно конкретно-образного мислення до словесно-логічного, розвиваються аналітико-синтетичні операції, узагальнення та класифікація. Пам'ять набуває довільного характеру, діти оволодівають прийомами осмисленого запам'ятовування, а мовлення активно розвивається як в усній, так і в письмовій формі. Водночас у молодших школярів ще зберігається висока емоційна чутливість, імпульсивність поведінки та недостатній рівень самоконтролю, що є природним для цього етапу розвитку.

Важливі зміни відбуваються і в соціально-особистісній сфері. Розширюється коло міжособистісних стосунків, змінюється роль сім'ї та зростає значення вчителя як авторитетної фігури, що впливає на формування моральних уявлень і норм поведінки. У молодшому шкільному віці активно розвиваються самооцінка, мотиваційна сфера, вольові якості та основи характеру. Саме в цей період закладаються базові риси особистості, формуються навички соціальної взаємодії, відповідальності та здатності до навчальної діяльності, що визначає подальший розвиток дитини в підлітковому віці.

Роль сім'ї у вихованні особистості молодшого школяра є визначальною, оскільки саме в родинному середовищі закладаються базові основи фізичного, психічного, соціального та духовного здоров'я дитини. Сім'я виступає першою соціальною інституцією, яка формує ставлення дитини до себе, інших людей і світу загалом. У цьому контексті здоров'я розглядається як інтегральна багатовимірна характеристика особистості, що охоплює фізичний стан організму, психічне благополуччя, соціальну

адаптованість і духовно-моральні орієнтири.

Важливого значення у становленні особистості дитини набуває емоційно-моральна атмосфера в сім'ї, адже саме вона формує первинний досвід переживання любові, довіри, підтримки та взаємоповаги. Як підкреслював Vasyl Sukhomlynskyi, «людину ми творимо любов'ю», що вказує на ключову роль емоційного зв'язку між батьками як основи гармонійного розвитку дитини. Саме через родинні стосунки формується емоційна чутливість, моральні уявлення та здатність до співпереживання, які є важливими складовими психічного здоров'я молодшого школяра.

Ефективність виховання значною мірою залежить від узгодженої взаємодії сім'ї та школи, оскільки ці два інститути мають спільну мету — гармонійний розвиток дитини. Як зазначає I. Sisa, виховання має здійснюватися через співпрацю сім'ї та освітнього закладу на основі єдиних ціннісних орієнтирів. Водночас О. V. Molchanuk підкреслює, що вдосконалення сімейного виховання є однією з ключових умов морального розвитку підростаючого покоління. Недостатня увага до духовно-моральної сфери, орієнтація лише на матеріальні потреби або емоційна відстороненість батьків можуть негативно впливати на формування особистості дитини, ускладнюючи її соціалізацію та гармонійний розвиток.

Дослідження було проведено на базі Чернігівської гімназії №35, у якому взяли участь 35 дітей молодшого шкільного віку (20 дівчат і 15 хлопців), а також 35 батьків (25 жінок і 10 чоловіків). Метою емпіричного етапу було вивчення особливостей дитячо-батьківських відносин та їх впливу на формування особистості молодшого школяра. Для реалізації поставленої мети було використано комплекс психодіагностичних методик, зокрема тест-опитувальник «Дитячо-батьківські відносини» (В. В. Столін, А. Я. Варга), опитувальник «Аналіз сімейних взаємин» (Е. Г. Ейдемільер, В. В. Юстицькіс), проєктивну методику «Кінетичний малюнок сім'ї», а також метод експертних оцінок. Застосування різнопланових методів дозволило забезпечити комплексний підхід до аналізу сімейного виховання, охопивши

як суб'єктивні уявлення батьків, так і психологічні особливості дітей.

У ході аналізу результатів за методикою В. В. Століна та А. Я. Варги було встановлено, що переважна більшість батьків демонструє позитивне емоційне ставлення до дитини: 85% респондентів характеризуються високим рівнем прийняття, 82% — високим рівнем кооперації, а 100% сімей мають виражений показник симбіотичного зв'язку. Водночас 94% родин демонструють середній рівень контролю, що свідчить про відносно збалансований стиль виховання. Лише 15–18% сімей проявляють ознаки емоційного відкидання або недостатньої орієнтації на потреби дитини. Отримані результати загалом свідчать про домінування сприятливого сімейного клімату, проте в окремих випадках простежуються ризики емоційної дистанції або надмірної орієнтації на матеріальні чинники.

Дані експертного оцінювання дозволили встановити, що у структурі особистісних проявів молодших школярів найбільш вираженими є імпульсивність (32%) та домінантність (31%), тоді як агресивність (1%) і ворожість (8%) мають мінімальний рівень прояву. Це свідчить про загалом соціально прийнятний рівень поведінки дітей за умов активного емоційного та виховного впливу сім'ї. Узагальнення результатів дослідження дає підстави стверджувати, що характер дитячо-батьківських відносин є важливим чинником формування особистості молодшого школяра, а оптимальний виховний вплив поєднує емоційну підтримку, помірний контроль і орієнтацію на розвиток самостійності дитини.

Проведений аналіз конфліктної взаємодії між батьками та дітьми молодшого шкільного віку дозволяє зробити висновок, що виникнення суперечностей у сімейних стосунках має комплексний і багатофакторний характер. Конфлікти зумовлені як віковими особливостями розвитку дитини, пов'язаними зі зміною її соціального статусу та зростанням самостійності, так і особливостями сімейного виховання, стилем взаємодії батьків із дитиною, рівнем їх педагогічної компетентності та емоційної зрілості. Важливу роль відіграють також навчальні труднощі, організація

позанавчальної діяльності та індивідуально-психологічні особливості молодшого школяра.

Отримані результати свідчать, що найбільш конфліктогенними сферами є позанавчальна та навчальна діяльність дитини, а також система сімейних взаємин і рівень розуміння батьками вікових потреб школяра. При цьому значна частина конфліктів виникає через невідповідність очікувань дорослих реальним можливостям і потребам дитини, а також через недостатню узгодженість виховних впливів у сім'ї та школі.

Ефективне зниження рівня конфліктності можливе за умови підвищення психолого-педагогічної культури батьків, формування у них адекватного розуміння вікових особливостей молодшого школяра та налагодження тісної взаємодії між сім'єю і школою. Це сприятиме гармонізації дитячо-батьківських відносин і створенню сприятливих умов для розвитку особистості дитини.

У межах третього розділу було визначено та обґрунтовано основні шляхи посилення ролі батьків у процесі формування особистості дитини молодшого шкільного віку. Зокрема, наголошено на важливості впровадження системи індивідуальних психологічних консультацій, які дозволяють своєчасно виявляти труднощі сімейного виховання, коригувати батьківські установки та формувати більш ефективні моделі взаємодії з дитиною. Такий підхід сприяє підвищенню психологічної компетентності батьків і створенню умов для гармонійного розвитку молодшого школяра.

Особливу увагу приділено необхідності регулювання емоційного стану батьків під час консультативної роботи, адже саме емоційна стабільність дорослих є передумовою конструктивного сприйняття рекомендацій психолога та готовності до змін у виховній практиці. Важливим також є забезпечення ефективної комунікації під час обговорення проблем, що включає активне слухання, коректне пояснення психологічних термінів і створення довірливої атмосфери взаємодії.

Загалом запропоновані шляхи роботи з батьками дозволяють не лише

знижити рівень конфліктності у сім'ї, але й сформувати партнерську модель взаємодії між школою та родиною. Реалізація окреслених заходів сприяє зміцненню виховного потенціалу сім'ї, покращенню емоційного клімату та забезпеченню більш сприятливих умов для особистісного розвитку дитини молодшого шкільного віку.

Також було розкрито основні психологічні підходи до гармонізації дитячо-батьківських стосунків у молодшому шкільному віці. Показано, що сімейне середовище є ключовим чинником формування особистості дитини, її ціннісних орієнтацій, моделей поведінки та майбутніх соціальних і сімейних взаємин. Особливо важливим є усвідомлення батьками власного впливу на дитину, оскільки засвоєні у дитинстві поведінкові сценарії часто відтворюються у дорослому житті та можуть визначати якість майбутніх міжособистісних відносин.

Важливе місце у гармонізації стосунків займає розвиток у молодших школярів довільності психічних процесів, самоконтролю, рефлексії та здатності до планування власної діяльності. Розглянуті педагогічні та психологічні методи спрямовані на формування відповідальності, організованості та вміння самостійно виконувати навчальні завдання, що безпосередньо впливає на зниження рівня конфліктності у сім'ї та покращення взаєморозуміння між батьками і дітьми.

Отже, ефективна гармонізація дитячо-батьківських стосунків можлива лише за умови комплексного підходу, який поєднує психологічну просвіту батьків, розвиток емоційної підтримки в сім'ї та врахування вікових і індивідуальних особливостей дитини. Реалізація окреслених підходів сприяє формуванню більш стабільного емоційного клімату в родині, зниженню конфліктності та забезпеченню сприятливих умов для всебічного розвитку молодшого школяра.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Закон України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» від 19.11.1992 № 2801-ХІІ. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1993, № 4, ст.19. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12/ed20150101/find>.
2. Аршава І.Ф., Носенко Е.Л. Психологія особистості : підручник для студентів закладів вищої освіти. Дніпро: ЛІРА, 2024. 500 с.
3. Бех І. Д. Виховання особистості: у 2 кн. / Іван Дмитрович Бех. К.: Либідь, 2003. Кн. 2: Особистісно орієнтований підхід: науково-практичні засади. 344 с.
4. Боришевський М.Й. Особистість у вимірах самосвідомості: монографія. Суми: Видавничий будинок «Еллада», 2012. 608 с.
5. Видра О.Г. Вікова та педагогічна психологія. К.: Центр учбової літератури, 2018. 111 с.
6. Вікова психологія : конспект лекцій / укладачі: П. І. Сахно, Н. М. Теслик. . Суми : Сумський державний університет, 2024. 190 с.
7. Вікова та педагогічна психологія: навчальний посібник/ О.В. Скрипченко, Л.В.Долинська та ін. К., 2001.
8. Власова О. І. Педагогічна психологія : підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ, 2013. 480 с.
9. Галян І. М. Психодіагностика : навч. посіб. Київ : Академвидав, 2009. 464 с.
10. Генеза поняття «особистість» в українській психологічній науці: монографія / В.В. Турбан, Л.З. Сердюк, В.В. Бушанський, В.В. Москаленко, Ж.М. Маценко та ін.; за ред. В.В. Турбан. К.: Видавничий Дім «Слово», 2020. 178 с.
11. Євтух М. Б., Лузік Е. В., Ладогубець Н. В., Ільїна Т. В. Педагогічна психологія : Підручник. Київ: Кондор, 2015. 420 с.
12. Заброцький М. М. Педагогічна психологія. Лекції : навч. посібник / М. М.

- Заброцький, Ю. Г. Шапошникова. Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 2017. 144 с.
13. Загальна психологія: підручник. / В. П. Москалець. К. Ліра–К., 2020. 564 с.
 14. Католик Г., Багрій В. Психодіагностика у презентаціях, таблицях, схемах : навч.-метод. посіб. Львів : Львівський держ. ун-т внутр. справ, 2021. 301 с.
 15. Кацавець Р. С. Вікова психологія : навч. посіб. Київ : Алерта, 2019. 112 с.
 16. Колобич О. П. Загальна психологія. Навчально-методичний посібник. Львів, 2018. 172 с.
 17. Кушнір Ю. В., Оверчук В.А., Шпортун О.М. Вікова та спеціальна психологія: навчальний посібник. Вінниця: Центр оперативного друку «Документ Принт»., 2020. 384 с.
 18. Левус Н. І., Волошок О. В. Педагогічна психологія в схемах і таблицях : навчальний посібник. Львів: ЛНУ імені Івана Франка; Артос, 2015. 340 с.
 19. Лисянська Т. М. Педагогічна психологія: навчальний посібник. 2-е вид., випр. і доп. Київ: Каравела, 2012. 264 с.
 20. Лучинкіна А.І. Психологічні закономірності соціалізації особистості у віртуальному просторі: дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.05 /наук. консультант Н.Ю. Максимова; Ін-т психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Київ, 2014. 439 с.
 21. Максименко С.Д. Генетична психологія учіння людини: монографія. Київ: Видавничий Дім «Слово», 2017. 206 с.
 22. Матохнюк Л. О., Браніцька Т. Р., Шпортун О. М. Психодіагностика : діагностичний інструментарій : навч.-метод. посіб. Вінниця : КЗВО «Вінницька академія безперервної освіти», 2021. 559 с.
 23. Матохнюк Л. О., Шпортун О. М. Основи психологічної діагностики : навч.-метод. посіб. Вінниця : ФОП Рогальська І. О., 2020. 171 с.
 24. Москалець В.П. Психологія особистості: підручник, 4-те вид., перероб., доповн.. Київ: Видавництво. Ліра-к. 2026. 364 с.
 25. Мухіна Л. М. Вікова та педагогічна психологія : методичні рекомендації для дистанційної та самостійної форми навчання. Миколаїв: НУК ім. адмірала Макарова, 2022. 111 с.

26. Основи практичної психології / В. Панок, Т. Титаренко, Н. Чепелева та ін. К.: Либідь, 2006. 172 с.
27. Особистість у розвитку: психологічна теорія і практика: монографія / за ред. С.Д. Максименка, В.Л. Зливкова, С.Б. Кузікової. Суми: Вид-во СумДПУ імені А.С.Макаренка, 2015. 430 с.
28. Павелків Р.В. Особистість у контексті морального та професійного зростання: монографія. Київ: Центр учбової літератури, 2020. 192 с.
29. Педагогічна психологія. навч. посіб. /О. П. Сергєєнкова, О. А. Столярчук, О. П. Коханова та ін. . Київ : ЦНЛ, 2019. 168 с.
30. Пісоцький В. П., Горянська А. М. Теоретичні питання вікової психології : навчальний посібник для закладів вищої освіти; 2-е вид., випр. і доповн. / В. П. Пісоцький, А. М. Горянська. 2023. 232 с.
31. Поліщук В. Віковий кризовий розвиток людини: від народження до дорослості: навч, посіб. Суми : Університетська книга, 2020. 459 с.
32. Помиткін Е. О. Духовний потенціал особистості: психологічна діагностика, актуалізація та розвиток: посібник. Київ: Внутрішній світ, 2015. 144 с.
33. Психологія особистості: електронний навчальний посібник комбінованого (локального та мережного) використання / М. Д. Прищак, О. В. Гречановська. Вінниця : ВНТУ, 2024. 219 с.
34. Психологія особистості: підручник, 3-тє вид., перероб., доповн. / В. П. Москалець. Київ: Видавництво Ліра-К, 2020. 364 с.
35. Савчин М. В. Загальна психологія : підручник. Вид. 3-тє, стереотип. Київ, ВЦ «Академія», 2020. 344 с.
36. Савчин М. В., Василенко Л. А. Вікова психологія: навч. посібник, 5-ге видання, перероблене, доповнене. Київ : ВЦ «Академія», 2021. 376 с.
37. Сергєєнкова О. П., Столярчук О. А., Коханова О. П., Пасєка О. В. Вікова психологія. Навч. посіб. К.: Центр учбової літератури,. 2012. 376 с
38. Столяренко О. Б. Психологія особистості. Навч. посіб. К.: Центр учбової літератури, 2012. 280 с.

- 39.Токарева Н. М. Вікова і педагогічна психологія : підручник / Н. М. Токарева, А. В. Шамне. – К., 2017. – 480 с.
- 40.Чала Ю. М., Шахрайчук А. М. Психодіагностика : навч. посіб. Харків : НТУ «ХП», 2018. 246 с.
- 41.Шадських Ю. Г. Психологія і педагогіка: навчальний посібник. Львів: Магнолія плюс, 2005. 320 с.
- 42.Беляєва О. Поговоримо про життя після розлучення батьків. Психолог. 2009. № 14. С. 16-19.
- 43.Вікові особливості психічного та фізичного розвитку особистості. Режим доступу: <https://studentam.net.ua/content/view/2235/97/>.
- 44.Галушко С.М. Вікові особливості молодшого школяра як чинник успішної адаптації до школи. Габітус. 2020. Випуск 18. Т. 2. С. 34-38.
- 45.Гуд Г. О. Психологічні особливості формування толерантності до негативних переживань у молодших школярів. Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. Сєверодонецьк: СНУ ім. В. Даля, 2020. № 1 (51). С. 62-81.
- 46.Завгородня О.В. Психологічне здоров'я першокласника: емоційний аспект. Проблеми загальної та педагогічної психології: зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України. Т. 12, ч. 5 / за наук. ред. С.Д.Максименка. Київ,2010. С. 136-144.
- 47.Загальні, вікові та індивідуальні особливості розвитку людини. Режим доступу: https://studies.in.ua/pedag_seminar/1317-zagaln-vkov-ta-ndividualn-osoblivost-rozvitku-lyudini.html.
- 48.Ілляшенко Т. Чому діти агресивні? Початкова школа. 2019. № 7. С. 15-18.
- 49.Комплієнко І. Причини конфліктів у взаємостосунках між батьками та дітьми. Збірник наукових праць "Проблеми сучасної психології". 2020. №50. С. 104-126.
- 50.Коновальчук І.М. Умови конструктивної взаємодії батьків і дітей у ситуації конфлікту. Підготовка фахівців у контексті становлення Нової української школи /за заг. редакцією В.Є. Литньова, Н.Є. Колесник,

- Т.В.Завязун. Житомир : ФОП «Н.М. Левковець», 2018. Ч. I. С. 70-74.
- 51.Крупник Г.А. Особливості психологічного супроводу адаптації першокласників до навчального процесу. Таврійський вісник освіти. 2014. № 2 (46). С. 251-257.
 - 52.Максименко С. Д. Поняття особистості у психології. Психологія і особистість. 2016. № 1. С. 11-17.
 - 53.Молодший шкільний вік. Енциклопедія сучасної України. Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-69054>.
 - 54.Молчанюк О. В. Взаємодія сім'ї та школи як важлива умова ефективності виховного процесу. Вісник післядипломної освіти. Серія : Педагогічні науки. 2021. Вип. 15. С. 193-205.
 - 55.Піддубна Н., Єфімов Д. Проблема шкільних страхів у наукових дослідженнях. Психологія і особистість. 2016. № 2 (10). С. 97-104.
 - 56.Поліщук В. Криза 7 років та молодший шкільний вік. Початкова школа. Київ. 2015. № 12. С. 40-44.
 - 57.Поліщук В. Молодший шкільний вік як життєвий феномен. Науково-методичний журнал «Початкова школа». 2015, №6. С. 1-6.
 - 58.Рашковська І. Психологічний супровід формування батьківсько-дитячих стосунків у початковій школі. Науково-методичний журнал «Початкова школа». 2018, №5. С. 46-48.
 - 59.Роль сім'ї у вихованні здоров'я молодшого школяра. Освіта UA. Режим доступу: <https://osvita.ua/school/method/293/>.
 - 60.Халько М. С. Емпіричне дослідження переживання тривожності у дітей молодшого шкільного віку. Теорія і практика сучасної психології. 2019. № 1. Т. 2. С. 139-143.
 - 61.Шевцова Г. Г. Молодший шкільний вік: традиції та інновації в дослідженнях. Педагогічні науки: Зб. наук. праць. Вип. LXVIII. м. Херсон, ХДУ, 2015. С. 134-138.